

625
ΙΩ. ΣΑΥΚΟΠΟΥΛΟΥ

Handwritten signature

Handwritten signature

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΒΗΧΑΣ
ΒΙΟΓΡ. ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

ΕΝ Τῷ ΡΩΜΑΪΚῷ ΚΡΑΤΕΙ

Handwritten: ΝΕΣ

Ἡ ἱστορία τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἔχει δι' ἡμᾶς (τοὺς Γάλλους) ἐνδιαφέρον ἰδιάζον, διότι εὐρίσκομεν ἐν αὐτῷ τὰς ἀρχὰς τῆς παρ' ἡμῖν διδασκαλίας. Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν σχολεῖα ἡμῶν ὀφείλουσι πολὺ εἰς τὰ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ σήμερον ἔτι συμβαίνει ἡμῖν πολλάκις νὰ συνεχίζωμεν ἀνεπαισθήτως παραδόσεις ἐγκαινισθείσας ἐπὶ Αὐγούστου ἢ ἐπὶ Οὐεσπασιανοῦ. Ὅπως δὲ ἀκριβῶς γινώσκωμεν τὸ ἡμέτερον παιδαγωγικὸν σύστημα, νομίζω ὅτι ἀρμόζει νὰ ἐνέλθωμεν εἰς τὴν πηγὴν τοῦ. Θὰ τὸ κατανοήσωμεν κάλλιον, ἐὰν γινώσκωμεν πόθεν ἐξῆλθε καὶ πῶς διεμορφώθη. Πρὸς τὴν μελέτην ταύτην δὲν στερούμεθα μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας θὰ πειραθῶ νὰ συνδέσω καὶ νὰ ὑποβάλω εἰς τοὺς ἀναγνώστας.

Α'

Τῷ 662 Κ. Ρ. καὶ 92 π. Χ. οἱ ἄρχοντες τῆς Ρώμης ἔμαθον, ὅτι ἐπετράπη νὰ νοιῶσιν ἐν τῇ πόλει σχολὰς, ἐν αἷς ἡ Ρητορικὴ ἐδιδάσκετο λατινιστί. Ἀπὸ πολλοῦ ὑπῆρχον ἐν Ρώμῃ ρήτορες Ἕλληνες καὶ ἡ ἀρχὴ δὲν ἐταράττετο ἐνεκα τούτων, διότι ἐσκέπτετο βεβαίως, ὅτι μαθήματα διδασκόμενα ἐν γλώσσῃ ξένῃ δὲν ἦσαν ἐπικίνδυνα καὶ ὀλιγίστους μόνον ἐδύναντο νὰ προσελκύωσιν. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ τοὺς Λατίνους ρήτορας, ἡ ἐξουσία ἐδείκνυτο αὐστηροτέρα καὶ οὐδεὶς εἶχεν ἤδη ἐπιτύχει τὴν ἄδειαν νὰ ἐξασκῇ τὸ ἐπάγγελμά του ἐν Ρώμῃ. Τότε ὅμως ἡ περίστασις ἐφαίνετο εὐνοϊκωτέρα εἰς αὐτούς· διότι εὐρίσκοντο ἐν τῇ παραμονῇ τῶν ἀγώνων τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα· ἡ αὐστηρότης τῶν ἀρχαίων ἡθῶν εἶχεν ἤδη πολὺ ἐλαττωθῇ καὶ δὲν ἐμερίμνων παντάπασι περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀρχαίων γνῶμῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιωματῶν. Οἱ τότε ὅμως τιμηταί, ὁ Γνάϊος Δομίτιος Αἰνόβαρβος καὶ ὁ Λεύκιος Λικίνιος Κράσσος, ὁ διάσημος ρήτωρ, ἔδειξαν αὐστηρότητα, ἣν δὲν περιέμενον, καὶ διέταξαν ἀμειλίκτως νὰ κλείσωσιν αἱ νέαι Σχολαί. Τὸ δημοσιευθὲν τότε διάταγμα εἶχεν ὡς ἐξῆς. «Οἱ πρόγονοι ἡμῶν ὥρισαν τί ἤθελον νὰ διδάσκωνται τὰ τέκνα των καὶ εἰς ποῖα σχολεῖα

τομος ις'. Αὐγούστος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ 56

ΑΘΗΝΑΙ

Handwritten: Παρ...

ἔδει νὰ ὀδηγῶνται. Αἱ δὲ κχινοτομίαι, αἵτινες εἶνε ἐναντίαι εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰ ἥθη τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀπαρέσκουσιν ἡμῖν καὶ θεωροῦμεν αὐτὰς καταδικαστέας». Τὸ σαφές τοῦτο διάταγμα φαίνεται βεβαιοῦν, ὅτι ὑπῆρχε σύστημα ἐπίσημον ἐκπαιδεύσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ. Ἀλλ' ὁ Κικέρων ὁμιλεῖ πολὺ διαφόρως. Λέγει δηλ. αὐτολεξεῖ· «Ἡ ἀνατροφή δὲν ἦτο οὔτε ὑπὸ τῶν νόμων ὠρισμένη, οὔτε δημοσία, οὔτε κοινή, οὔτε ὁμοιόμορφος διὰ πάντας» καὶ προστίθῃσιν ὅτι ὁ Πολύβιος, ὅστις συνήθως ἐθαύμαζε τοὺς Ρωμαίους, ἐμέμφετο αὐτοὺς αὐστηρῶς ἐπὶ τῇ ἀμελείᾳ ταύτῃ.

Αἱ δύο αὗται μαρτυρίαι δὲν εἶνε τόσον ἐναντίαι, ὅσον φαίνονται κατὰ πρώτην ἔποψιν καὶ δύνανται νὰ συμβιβασθῶσι. Δύναται μὲν τις νὰ πιστεύσῃ μετὰ τοῦ Κικέρωνος, ὅτι ἐφ' ὅσον διήρκεσεν ἡ δημοκρατία δὲν ὑπῆρξε νόμος γραπτὸς κανονίζων τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς ρωμαϊκῆς νεολαίας, ἀλλ' οὐδὲν κωλύει νὰποδεχθῶμεν μετὰ τῶν τιμητῶν, ὅτι ὑπῆρχον περὶ τοῦ ζητήματος τούτου παραδόσεις καὶ ἔξεις πιστῶς διατηρούμεναι ἐπὶ αἰῶνας καὶ ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ φρόνιμοι δὲν ἤθελον νὰπομακρύνωνται. Ὁ ἀρχαῖος Ρωμαῖος δὲν ἐθεώρει τοὺς νόμους ἱερωτέρους τῶν ἀρχαίων ἐθίμων. Μήπως ὁ Ἑννιος δὲν λέγει «Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἡθῶν στηρίζεται τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης ;»

Τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ἔθιμα ἀνακεφαλαιοῦνται ἀρκούντως ἐν τινι ἀξίᾳ λόγου ἐπιστολῇ τοῦ Πλινίου, δι' ἧς λυπεῖται, διότι ἀπώλοντο. «Ἐπὶ τῶν ἡμετέρων προγόνων, λέγει, δὲν ἐδιδάσκετό τις μόνον διὰ τῶν ὠτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν. Οἱ νεώτεροι βλέποντες τοὺς πρεσβυτέρους τῶν ἐμάνθανον ὅ,τι οἱ ἴδιοι ἐμελλον νὰ πράξωσιν ὕστερον, νὰ διδάξωσιν ἡμέραν τινὰ τοὺς διαδόχους τῶν». Ἡ ἀνατροφή λοιπὸν τότε ἦτο λίαν πρακτικὴ καὶ τὰ παραδείγματα ἐχρησίμευον ὡς μαθήματα. Ρωμαῖος ἐκ μεγάλης οἰκογενείας δύο μόνον ἐπαγγέλματα ἐγίγνωσκε, τὸν πόλεμον καὶ τὴν πολιτικὴν. Καὶ τὸν μὲν πόλεμον ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς στρατοπέδοις. Μετὰ τινὰς προπαρασκευαστικὰς ἀσκήσεις ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἀρεως, ἐνθα οἱ νέοι ἤσκούντο εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ ξίφους, εἰς τὸν ἀκοντισμὸν, εἰς τὸ πῆδημα, τὸν δρόμον καὶ εἰς τὸ νὰ ρίπτωνται κάθυγροι εἰς τὸν Τίβεριν, ἀνεχώρουν εἰς τὸν στρατόν. Ἐνταῦθα, ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ στρατηγοῦ, οὗ ἀπετέλει τὴν κοόρτιν «καθίσταντο ἱκανοὶ νὰ διοικῶσιν ὑπακούοντες». Τὴν δὲ πολιτικὴν ἐδίδασκον αὐτοὺς οὐχὶ ἐγχειρίζοντες αὐτοῖς πραγματεῖαν τινὰ τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ ἀναγκάζοντες νὰ παρίστανται εἰς τὰς συνεδρίας τῆς γερουσίας. Ἐκάθηντο ἐπὶ μακρῶν ἐδωλίων παρὰ τὴν θύρην καὶ «παρεῖχον αὐτοῖς ἐκ τῶν προτέρων τὸ θέαμα τῶν συζητήσεων,

ὧν μετ' ὀλίγον ἔμελλον νὰ μετὰσχωσιν». Ἡ ἀνατροφή αὕτη δὲν ἦτο ἡ ἀρίστη πρὸς μὀρφωσιν φιλοσόφου, ἀλλ' ἐμὀρφωνεν ἄνδρας πρακτικούς καὶ εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ κατασκευάζῃ αὐτοὺς ταχέως. Τὸ εἰκοστὸν ἔτος ὁ ἀνὴρ, ὅστις κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Κικέρωνος, εἶχε τὴν ἀγορὰν (forum) σχολεῖον καὶ τὴν πεῖραν διδάσκαλον, καὶ εἶχε παραστῇ εἰς μάχας τινὰς καὶ ἀκούσει μεγάλους ρήτορας δημηγοροῦντας, ἦτο ὥριμος πρὸς τὸν δημόσιον βίον.

Δὲν ἀνέφερα ἀκόμη περὶ τῆς ἰδίως καλουμένης ἐκπαιδεύσεως, τ. ἑ. περὶ τῶν σπουδῶν, αἵτινες προηγοῦνται τῶν ἄλλων καὶ τὰς ὁποίας δύναται τις μὲν νὰ συντάμῃ καὶ ἀπλοποιήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον νὰ καταργήσῃ τελείως. Ἦτο ἀνάγκη πρὶν ἢ ὁ νέος κατέλθῃ εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ νὰναχωρήσῃ εἰς τὸν στρατόν, νὰποκτήσῃ τὰς στοιχειώδεις ἐκείνας γνώσεις, τὰς ὁποίας οὐδεὶς δύναται νὰ περιφρονήσῃ. Καὶ εἶχε μὲν ὁ λαὸς Σχολεῖα δημόσια, περὶ ὧν βραδύτερον θὰ εἴπω ὀλίγα, εἰς ταῦτα ὅμως δὲν ἐφοίτων τὰ τέκνα τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. «Οἱ πατέρες των, λέγει ὁ Πλίνιος, ὤφειλον νὰ εἶνε διδάσκαλοι αὐτῶν. *Suus cuique parens pro magistro*». Ὑποθέτω ὅτι ὁ Πλίνιος οὕτως ὁμιλῶν ἐνόει τὸν Κάτωνα· διότι γινώσκομεν, ὅτι ὁ Κάτων, ὅτε ἔσχεν υἱόν, ἐπεχείρησε νὰ τὸν διδάξῃ ὁ ἴδιος. Διὸ συνέταξε δι' αὐτὸν ὀλόκληρον ἐγκυκλοπαιδείαν τῶν γνώσεων τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων. Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία περιεῖχε πραγματείας περὶ γεωργικῆς, περὶ στρατιωτικῆς, περὶ δικαίου, περὶ ἠθικῶν ἀξιωματῶν, ρητορικὴν καὶ τέλος βιβλία ἱατρικῆς, ἐν ᾧ πολλὰ ἔλεγε κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἱατρῶν «οἵτινες ὤμοσαν νὰ φονεύσωσιν ὅλους τοὺς βαρβάρους διὰ τῶν φαρμάκων των καὶ πληρώνονται διὰ νὰ δολοφονῶσι τοὺς ἀνθρώπους». Ἀντέτασεν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν προβληματικὴν τέχνην των ὅ,τι ἡ πεῖρα τὸν εἶχε διδάξει, ὅτι δηλ. τὸ λάχανον (ἢ κράμβη) θεραπεύει τὰς ἀσθενείας τοῦ στομάχου καὶ αἱ ἐξαρθρώσεις ἀποκαθίστανται διὰ μαγικῶν συνταγῶν. Ὁ Κάτων, ὡς βλέπομεν, ἐξεπλήρου τὸ καθήκον του μετὰ ζήλου παραδειγματικοῦ, ἀλλὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι τοιοῦτοι πατέρες ἦσαν σπάνιοι· οἱ γονεῖς ἀπηλλάσσοντο τοῦ βαρέος τούτου φορτίου δι' ἄλλου τρόπου· διότι ἀγοράζοντες δοῦλον λόγιον ἐπεφόρτιζον αὐτὸν νὰ διδάσκῃ τὸν υἱὸν τὰ ἀναγκαιότατα· ὁ δοῦλος ὅμως δυστυχῶς εἶχεν ὀλίγην ἐπιρροὴν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ· τοῦ δὲ υἱοῦ ἦτο μᾶλλον θωπευτὴς ἢ διδάσκαλος. Ὁ Πλαῦτος ἐν μιᾷ τῶν τερπνοτέρων κωμῶδιῶν του παρίστησι νέον ἄσωτον, τὸν Πιστοκλήρην ὅστις θέλει νὰ παρασύρῃ τὸν παιδαγωγόν του, τὸν Λυδόν, εἰς τὴν ἐρωμένην του. Ὁ Λυδὸς ἀνθίσταται, ὀργίζεται καὶ τὸν νουθετεῖ· ἀφοῦ εἶπεν ὅσα ἐδύνατο, ὁ νέος περιορίζεται νὰ τῷ εἴπῃ: «Ἐγὼ εἶμαι δοῦλός σου ἢ

σύ εἶσαι ἰδικός μου δοῦλος ;» Ὁ Λυδὸς μὴ ἔχων τί νάποκριθῇ, τὸν ἀκολουθεῖ βλασφημῶν.

Ἡ σκηνὴ ἐλήφθη ἐκ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ πολλοὶ τῶν παιδαγωγῶν τῆς Ρώμης θὰ ἐπανέλαβον βεβαίως τὴν φράσιν τοῦ Πιστοκλήρου.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη ἀγωγή, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν καλητέραν αὐτῆς ὄψιν, ἀναμιμνήσκει τὴν ἀνατροφὴν, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἔδιδον εἰς τὰ τέκνα των, ὅπως ἀπεργάζονται αὐτὰ πολίτας τελείους. Ἡ τῶν Ἀθηναίων ἐκπαίδευσις δὲν ἐστηρίζετο μόνον ἐπὶ ἀρχαίων ἐθίμων, ἀλλ' ἐθεμελιόυτο ἐπὶ τοῦ νόμου. Ὁ Νομοθέτης σκεπτόμενος μετὰ λόγου, ὅτι τὸ κράτος δὲν ἔχει σπουδαιότερον συμφέρον, εἶχε φροντίσει μετ' ἀκριβείας νὰ κανονίσῃ τὰς ἐλάχιστας λεπτομερείας. Ὁ Ἀθηναῖος πολίτης ὤφειλε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους μέχρι τοῦ ἐξηκοστοῦ : ὅπως δὲ παρασκευασθῇ, ἀπὸ τοῦ 18—20 ἔτους ἦτο ἔφηβος. Ἐκαλεῖτο δὲ ἐφηβεία δοκιμασία ὑποχρεωτική, ἣν ἡ δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων ἐπέβαλε τοῖς νέοις καθ' ἣν στιγμὴν ἔμελλε νὰ παραχωρήσῃ αὐτοῖς τὰ ἀστικά καὶ πολιτικά δικαιώματα. Ὅ,τι δὲ ἐν τῇ Ἀθηναίων πολιτείᾳ εἶνε μάλιστα ἄξιον παρατηρήσεως, εἶνε τὸ εὐρὺ καὶ πλήρες αὐτῆς. Ὁ πολίτης κέκληται νὰ ἐκπληρώσῃ πολλαπλᾶς ὑπηρεσίας, ὧν οὐδεμιᾶς ἀμελεῖ ὁ ἔφηβος. Ἀσκεῖται ἐν πρώτοις ὁ ἔφηβος εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν· διδάσκεται ὑπὸ εἰδικῶν διδασκάλων τὸν χειρισμὸν τῶν ὅπλων καὶ τῶν μηχανῶν τοῦ πολέμου. Καθ' ὃν χρόνον μένει ἐν τοῖς φρουρίοις διδάσκεται τὴν τέχνην τοῦ προσβάλλειν καὶ ὑπερασπίζεσθαι τὰς ὀχυρὰς θέσεις. Ὅπως δὲ ἐθίσωσιν αὐτὸν νὰ κοιμᾶται χαμαί, διατάττουσι νὰ στρατοπεδεύῃ ἐν τῇ πεδιάδι, καὶ οὕτως ἀσφαλίζει τὴν ἡσυχίαν. Ἐν τῇ ἐνεργῷ ταύτῃ ἀγωγῇ, ἡ γυμναστική, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖται, δὲν παραμελεῖται· διότι πᾶσαι αἱ ἀσκήσεις, δι' ὧν καθίσταται τὸ σῶμα εὐκαμπτον καὶ ρωμαλέον, ὁ δρόμος, ἡ πάλη, τὸ πένταθλον, ἀπησχόλουν μέρος τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, τόσον καλῶς διερχομένων. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως διακρίνει τὴν εὐφυΐαν τῶν Ἀθηναίων, εἶνε ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν παραμελεῖται, ὡς δὲν παραμελεῖται καὶ τὸ σῶμα. Ἐν ᾧ ὁ ἔφηβος εἶνε στρατιώτης, εἶνε συγχρόνως καὶ μαθητής· διότι ἀσκούμενος εἰς τὰ στρατιωτικά, συμπληροῖ τὴν γραμματικὴν αὐτοῦ ἐκπαίδευσιν. Ἀκούει τὰ μαθήματα τῶν διασημοτάτων γραμματικῶν, ρητόρων, φιλοσόφων. Διδάσκεται τὴν μουσικὴν καὶ ᾄδει ὕμνους μετὰ τῶν συστρατιωτῶν του. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διατάττονται νὰ συνθέτῳσι μεταξὺ των· πρέπει νὰ ποιήσωσι ποίημα τοῦ ἐπικού εἶδους ἢ νὰ συντάξωσι λόγον τινά· οἱ δὲ ἰκανώτεροι ἐλάβανον βρα-

θεῖον. Αἱ ἐπίποναι καὶ ποικίλαι αὐταὶ ἐργασίαι δὲν ἀρκοῦσι· διότι ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς νέους τούτους σοβαρώτερα καθήκοντα. Ὁ ἐφήβος μέλλει νὰ γείνη πολίτης· μετὰ τινὰς μῆνας θὰ μετέχῃ τῶν πολιτικῶν, θὰ χειροτονῇ τοὺς ἄρχοντας, θὰ κρίνῃ περὶ τῆς διαγωγῆς των, θὰ ποφασίζῃ περὶ πολέμου ἢ περὶ εἰρήνης. Πῶς δὲ δυνάμεθα νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι κέκτῃται τὰ σπουδαῖα ταῦτα δικαιώματα, ἐὰν μὴ ἐδιδάχθῃ νὰ κάμνῃ χρῆσιν αὐτῶν; Ἡ μέριμνα τῆς μετοχῆς τῶν πολιτικῶν δὲν εἶνε σημερινή. Ἐγχειρίζομεν μετὰ χαρᾶς τὸ σφαιρίδιον τῆς ψηφηφορίας εἰς ἓνα ἀνόητον πρὸ ὀλίγου καταλιπόντα τὰ βάθρα τοῦ σχολείου ἢ εἰς ἓνα ἄμαθῃ, ὅστις γνωρίζει τὴν πολιτικὴν ἐκ τῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς φωνασκιῶν. Ἀλλ' αἱ Ἀθηναί, τὰς ὁποίας παριστῶσι τόσον ἐλαφράς, δὲν ἔπραττον ὡς ἡμεῖς· διότι εἶχον διατάξει, ἵνα οἱ νέοι παρίστανται τακτικῶς εἰς τὰς συνεδρίας τοῦ λαοῦ. Ἐπὶ δύο ἔτη ἤκουον τοὺς μεγίστους τῶν ρητόρων συζητοῦντας τὰ σπουδαιότερα ζητήματα· ἐγνώριζον τὰς διαφορὰς πατρίας ἢ μερίδας, χωρὶς ν' ἀνήκωσιν εἰς οὐδεμίαν καὶ βλέποντες αὐτὰς ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐδύναντο νὰ κρίνωσι· πρὶν ἢ ἐκφέρωσιν οἱ ἀνδρὶ ποτε ἀπόφασιν, ἐσχημάτιζον γνώμην. Προσθέτομεν ὡς περίεργον, ὅτι ἡ δημοκρατία εἶχε δώσει εἰς τοὺς ἐφήβους μεγάλην θέσιν ἐν τῇ θρησκείᾳ· διότι μετεῖχον κυρίως τῶν ἐορτῶν τῶν Ἐλευσινίων· συνώδευον ἄδοντες ὕμνους τὰς δημοτελεῖς ταύτας πομπάς, καθ' ἃς ἐκομίζοντο τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα εἰς τὸν ναὸν τῶν μεγάλων Θεαινῶν· ὠδηγοῦντο μετὰ σεβασμοῦ κατὰ τὴν ἐπέτειον τῶν μεγάλων μαχῶν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἢ παρὰ τὰ τρόπαια τῆς Σαλαμῖνος· ἴσταντο ἐν τῇ πρώτῃ σειρᾷ κατὰ τὴν συγκινητικὴν ἐκείνην ἐορτήν, ἣτις ἤγετο κατ' ἔτος εἰς τιμὴν τῶν πεσόντων ἡρώων ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἢ τῆς δόξης τῶν Ἀθηναίων. Τοιαύτη ἦτο γενικῶς ἡ φιλόπολις ἐκείνη ἀνατροφή, ἣτις πιθανῶς ἐνωρὶς μετεβλήθη· ἀλλ' ἡ πρώτη ἐπινόησις αὐτῆς τιμᾷ μεγάλως τὴν Ἑλλάδα.

Εὐκόλον εἶνε νὰ ἴδωμεν τί ἔλειπεν ἐκ τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς ἀνατροφῆς, ὅπως ὁμοιάζῃ τελείως πρὸς τὴν τῶν Ἀθηναίων. Ἀμφότεραι ἡσχολοῦντο νὰ μορφώσωσι τὸν νέον πολιτικῶς καὶ πολεμικῶς, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχουσι κοινόν τι πρὸς ἀλλήλας. Ἀλλ' ἡ Ρώμη παραμελεῖ πάντα τὰ λοιπά· διότι ἐκ τῆς ἐλληνικῆς γυμναστικῆς δανείζεται μόνον σωματικὰς τινὰς ἀσκήσεις, αἵτινες θὰ εἶνε ἀρκεταὶ νὰ μεταβάλῃ τὴν φυλὴν ταύτην εἰς στρατιώτας παχεῖς, βραχεῖς τὸ ἀνάστημα, πλατεῖς τοὺς ὤμους, καὶ κατακτητὰς τοῦ κόσμου. Ἡ φυλὴ αὕτη περιφρονεῖ τὴν μουσικὴν, ἣν θεωρεῖ τέχνην τοῦ δούλου ἢ τοῦ ἀπελευθέρου· καταλείπει τὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὴν θέλησιν πατρὸς ἄμαθοῦς καὶ μορφοῖ ἄνθρωπον ἀτελεῖ.

B'

Ἄλλος χαρακτήρ τῆς τῶν Ἀθηναίων ἀνατροφῆς εἶνε ὅτι ἡ ἀνατροφὴ ἦτο ἡ αὐτὴ διὰ πάντας τοὺς πολίτας· ὅποια καὶ ἂν εἶνε ἡ κοινωνικὴ των θέσις καὶ ἡ καταγωγὴ των, πάντες μεταβαίνουνσιν ἐναλλάξ εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν ἐφήβων. Ἀλλὰ δὲν ἔχει οὕτω καὶ ἐν Ρώμῃ οἱ νέοι, περὶ ὧν ἤδη ὠμιλήσαμεν, εἰς οὓς ἐπετρέπετο νάκούωσι παρὰ τὴν θύραν τὰς συζητήσεις τῆς γερουσίας καὶ ἀπετέλουν ἐν τῷ στρατῷ μέρος τῆς κορότιος τοῦ στρατηγοῦ, οἱ νέοι οὗτοι ἦσαν ὀλιγάριθμοι. Ἀνῆλθον εἰς τοὺς ἐκ γενετῆς ἢ ἐκ πλούτου ἀριστοκρατικούς, οἵτινες ἐκυβέρνηον τὴν δημοκρατίαν. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν προλεταρίων (θητῶν), τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἑκτὴν κλάσιν καὶ ὄντων ἀπόρων, ὑπάρχει ἡ κομψὴ τάξις τῶν ἀστῶν καὶ ὁ ἐργατικὸς ὄχλος· οὗτος εἶνε κόσμος μεσάζων, πλουτῶν καὶ ὑψούμενος ἀκαταπαύστως καὶ ζητῶν νὰ μετάσχη τῶν πολιτικῶν. Εἶνε φανερόν, ὅτι δὲν ἐδύναντο νὰ παραμελῶσιν ἀνατροφῆς, ἣτις ἐδίδετο συνήθως ἐν τοῖς σχολείοις. Καὶ βεβαίως θὰ ὑπῆρχον σχολεῖα ἐν τῇ Ρώμῃ καὶ περὶ τούτων γίγνεται μὲν μνεία τις ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ἀλλ' οὗτοι δὲν παρέχουσιν ἡμῖν πολλὰς πληροφορίας. Ὅ,τι δύναται τις νὰ εἴπῃ, εἶνε ὅτι ταῦτα ἦσαν μὲν κοινὰ εἰς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, ἡ παρεχόμενη ὁμῶς διδασκαλία θὰ ἦτο πολὺ στοιχειώδης.

Βραδύτερον, ὅτε οἱ Ἕλληνες καθηγηταὶ κατεστάθησαν ἐν Ρώμῃ, τὰ ἀρχαῖα σχολεῖα ἐξηκολούθουν μὲν ὑπάρχοντα, ἀλλὰ ταῦτα ἀπετέλουν μόνον βαθμὸν κατώτερον τῆς ἀνατροφῆς. Ἦσαν ἀναμφιβόλως οἰονεὶ σχολεῖα προκαταρκτικά. Οἱ ἀρχαῖοι δὲν συνήθιζον νὰ διακρίνωσι τόσον σαφῶς, ὅσον ἡμεῖς διακρίνομεν τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἐκπαίδευσως· ἀλλ' ὁμῶς εὐρίσκομεν ἐν ταῖς Φλωρίσι τοῦ Ἀπουληίου περιέργον χωρίον, ἐν ᾧ φαίνεται δημιουργῶν ἱεραρχίαν τινά. α' Ἐν τινὶ συμποσίῳ, λέγει, τὸ πρῶτον ποτήριον εἶνε διὰ τὴν δίψαν, τὸ δεύτερον διὰ τὴν χαράν, τὸ τρίτον διὰ τὴν ἡδυπάθειαν, τὸ τέταρτον διὰ τὴν μανίαν. Τούναντίον ἐν τοῖς δείπνοις τῶν Μουσῶν ὅσον πλειότερον παρέχουσιν ἡμῖν νὰ πίνωμεν, τόσον μάλλον ἡ ψυχὴ ἡμῶν προάγεται εἰς τὴν φρόνησιν καὶ εἰς τὸ λογικόν. Τὸ πρῶτον ποτήριον, ὅπερ προσφέρει ἡμῖν ὁ γραμματιστὴς (Litterator, ὁ διδάσκων ἡμᾶς τὴν ἀνάγνωσιν) μεταβάλλει τὸ τραχὺ τοῦ πνεύματος ἡμῶν. Ἐπειτα ἔρχεται ὁ γραμματικός, ὅστις κοσμεῖ ἡμᾶς διὰ ποικίλων γνώσεων· ὁ ρήτωρ τέλος ἐχειρίζει ἡμῖν τὸ ὄπλον τῆς εὐγλωττίας». Ἴδου τρεῖς βαθμοὶ διδασκαλίας ρητῶς ἐκδηλούμενοι. Τὸν Litteratorem τοῦτον, εἰς ὃν πέμπουσι

τὸ παιδίον οὐδὲν γιγνώσκον καὶ ὄντα ὑποχρεωμένον νὰ κάμῃ ἑναρξιν τῆς διδασκαλίας, ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ὀνομάζει «πρῶτον διδάσκαλον, *primum magistrum*». Καὶ τινὲς μὲν τῶν μαθητῶν τούτων μεταβαίνουσιν ἀπὸ τοῦ σχολείου του εἰς τοῦ Γραμματικοῦ, οἱ πλεῖστοι ὅμως δὲν πορεύονται περαιτέρω καὶ οὐδέποτε θὰ ἔχωσιν ἄλλας γνώσεις ἢ τὰς δοθείσας αὐτοῖς. Ἐπειδὴ ἡ στοιχειώδης αὕτη διδασκαλία δὲν φαίνεται μεταβληθεῖσα βραδύτερον, ἅς ἐξαντλήσωμεν ἐνταῦθα ὅ,τι εἶνε δυνατόν νὰ γιγνώσκωμεν· θὰ ἴδωμεν ὅμως δυστυχῶς, ὅτι ὅ,τι γιγνώσκωμεν περιορίζεται εἰς ὀλίγα.

Τί ἐδιδάσκοντο ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ «πρώτου διδασκάλου»; — ἐδιδάσκοντο, καθὼς λέγει ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφὴν καὶ τὴν ἀρίθμησην. Αἱ γνώσεις αὗται, αἱ πασῶν ἀναγκαιοτάται, εἶνε παντοῦ ἡ βάσις τῆς λαϊκῆς διδασκαλίας. Ἐὰν εἶνε ὠφελιμώταται, εἶνε ὅμως πολὺ μέτρια καὶ καταννοοῦμεν, ὅτι οἱ διδάσκοντες τὰς γνώσεις ταύτας διδάσκαλοι δὲν ἀπῆλθον παρὰ Ρωμαίοις μεγάλης ὑπολήψεως. Δὲν ἐπέτρεπον αὐτοῖς νὰ φέρωσι τὸ ὄνομα τῶν Καθηγητῶν καὶ ὁ κῶδιξ ἀναμνησθεὶς πολλαχῶς ὅτι δὲν ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια εἶχον οἱ ρήτορες καὶ οἱ γραμματικοί. Ἀλλ' ὁ αὐτοκράτωρ συνιστᾷ αὐτοὺς εἰς τὸν οἶκτον τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν διατάττει τοὺς διοικητὰς νὰ μὴ ἐπιφορτίζωσι τοὺς γραμματιστὰς μέγала βάρη· τοῦτο εἶνε καθήκον φιλανθρωπίας: *ad praesidis religionem pertinet*. Οἱ διδάσκαλοι οὗτοι εἶνε συνήθως πενέστατοι καὶ δὲν δύνανται νὰ πληρώνωσι τὸν φόρον, ἐὰν εἶνε πολὺ βαρὺς. Ἀνεκαλύφθη ἐν Καπούη ὁ τάφος διδασκάλου, ὅστις ἔσχε τὴν πολυτέλειαν νὰ μεταβιβάσῃ τοὺς χαρακτῆράς του εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Παρίσταται ἐπὶ τῆς ἑδρας του μετὰ δύο μαθητῶν, ἄρρενος καὶ θήλεος πλησίον αὐτοῦ. Στίχοι καλῶς τετορνευμένοι εἶνε ὑπὸ τὸ ἀνάγλυφον. Οἱ στίχοι λέγουσιν ὅτι ὁ Χιλόκαλος ὑπῆρξε διδάσκαλος ἐντιμος, ὅστις ἐπηγρύπνει ἐπιμελῶς ἐπὶ τῶν ἡθῶν τῶν νέων, οὓς ἐνεπιστεύοντο αὐτῷ καὶ πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ὅτι ἐνῷ ἐδίδασκε συνέτασσε διαθήκας μετὰ χρηστότητος.

Idemque testamenta scripsit cum fide. Οὕτω τὸ ἐπάγγελμά του δὲν ἤρκει αὐτῷ νὰ ζῇ καὶ ἐνόμισε καλὸν νὰ ἐνώσῃ ἄλλην βιομηχανίαν, καθὼς σχεδὸν καὶ οἱ παρ' ἡμῖν διδάσκαλοι, οἵτινες εἶνε συγχρόνως καὶ ψάλται ἢ γραμματεῖς δημαρχίας.

Οἱ ἄσημοι ὅμως οὗτοι διδάσκαλοι καὶ κακῶς μισθούμενοι παρέσχον πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον των. Ἡ ἀρχὴ δὲν φαίνεται πολὺ ἀσχολουμένη ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ μόνον ἐμερίμνα περὶ τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων. Εὐτυχῶς εἰς πάντα τὰ στρώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ

κόσμου ὑπῆρχεν ἡ κλίσις τοῦ εἰδέναι. Ἡ κλίσις αὕτη, χωρὶς τῆς ἀνάγκης τῆς παρεμβάσεως τῆς κυβερνήσεως, ἐπολλαπλασίασε τὰ σχολεῖα. Σχολεῖα ὑπῆρχον οὐ μόνον ἐν ταῖς πόλεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς χωρίοις καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς κατὰ τύχην συναθροίσεσιν, αἵτινες συνίσταντο συνήθως ἐξ ἀνθρώπων ἄνευ ἐπαγγέλματος καὶ ἰδρύοντο περὶ κέντρα βιομηχανίας, ὡς ἐν μεταλλείοις. Ἐν κεφαλαίῳ, οἱ ἀγράμματοι θὰ ᾔσαν σπάνιοι. Ἐκπλήττεται τις, ὅταν διέρχεται τὰς ὁδοὺς τῆς Πομπηίας, βλέπων τόσα προγράμματα καλύπτοντα τοὺς τοίχους. Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἤξευρον νάναγιγνώσκωσιν, βεβαίως δὲν θὰ ὑπῆρχον τόσα πολλὰ προγράμματα. Ἐγίγνωσκον ἐπίσης καὶ τὴν γραφὴν καὶ ἀνευρίσκουσι καθ' ἑκάστην ἐν τόποις, εἰς οὓς δὲν ἐσύχναζεν ὁ καλὸς κόσμος, ἐπιγραφὰς τόσον χονδροειδεῖς, ὥστε βλέπει τις καλῶς ὅτι ταύτας ἐχάραξαν ἄνθρωποι τῆς ὑποστάθμης τοῦ λαοῦ. Ἐν τῷ στρατῷ τὸ σύνθημα ἀντὶ νὰ μεταδίδηται διὰ ζώσης φωνῆς, ἐγράφετο ἐπὶ πινακιδίων, τὰ ὅποια ἐνεχειρίζοντο ὑπὸ τῶν ἐκατοντάρχων εἰς τοὺς τελευταίους ὑπαξιωματικούς· ἦτο λοιπὸν βέβαιον ὅτι θὰ ἐγίγνωσκον νάναγιγνώσκωσιν.

Τὸ σχολεῖον τοῦ *primus magister* ὡς καὶ τὸ τοῦ γραμματικοῦ καὶ τοῦ ρήτορος, ὅτε ᾔσαν πτωχοί, ἰδρύετο συνήθως ἐν τινι τῶν ἐστεγασμένων ἐκείνων παραπηγμάτων, τὰ ὅποια ὀνομάζοντο *pergulae* καὶ ἐχρησίμευον ὡς ἐργαστάσια τῶν ζωγράφων. Ἐνίοτε ὑπερωρίζοντο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς οἰκίας καὶ ὁ διδάσκαλος ἐδύνατο νὰ λέγῃ τότε, ὡς ὁ Ὀρβίλιος, ὅτι ἐδίδασκεν ὑπὸ τὴν στέγην· ἀλλ' ὡς τὸ πολὺ ᾔσαν ἐπὶ τοῦ πεζοδρομίου καὶ ἀπετέλουν εἶδος στοῶν, αἵτινες περιώριζον τὴν ὁδόν· αὐτοῦ καλῶς κακῶς ἰδρύετο τὸ σχολεῖον. Ὅπως δὲ ἀποφεύγῃ τὴν ἀδιακρίσιαν τῶν γειτόνων, ἐξέτεινον παραπετάσματα ἀπὸ τοῦ ἐνὸς στύλου εἰς τὸν ἄλλον. Τὰ παραπετάσματα ταῦτα ἀπέκρυπτον μὲν ἀπὸ τῶν μαθητῶν τὰς ἐν τῇ ὁδῷ κινήσεις, ἀλλὰ δὲν ἐκώλυον τοὺς βορῦβους τοῦ σχολείου νὰ φθάνωσιν εἰς τοὺς διερχομένους. Οἱ διαβάται ἤκουον τοὺς μαθητὰς ἐπαναλαμβάνοντα ἐν χορῷ «ἐν καὶ ἐν κάμνουν δύο· δύο καὶ δύο κάμνουν τέσσαρα». «Τρομερὰ ἐπωδὴ! *Odiosa cantio!*» λέγει ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὅστις εἶχε διατηρήσῃ ἐκ τῶν πρώτων σπουδῶν τοῦ ἀνάμνησιν λίαν δυσάρεστον. Αἱ ὀχληραὶ αὗται κραυγαὶ ἠρέθιζον καὶ τὸν Μαρτιάλην, ὅστις κατέτασσε καὶ ταύτας εἰς τὰς αἰτίας, αἵτινες καθίστων αὐτῷ τὴν ἐν Ρώμῃ διατριβὴν μισητήν. «Εἶνε ἀδύνατον νὰ ζήσῃ τις ἐκεῖ, ἔλεγε· τὴν μὲν πρωΐαν δολοφονεῖται ὑπὸ τῶν διδασκάλων, τὴν δὲ νύκτα ὑπὸ τῶν ἀρτοποιῶν». Ἐν γένει τὰ ἐπιπλα τοῦ ἰδρύματος ᾔσαν ἀπλούστατα. Οἱ πτωχότατοι περιωρίζοντο εἰς τινὰ θρανία τῶν μαθητῶν καὶ μίαν ἑδραν τοῦ διδασκάλου. Ὅτε ἐδύ-

ναντο, προσέθετον σφαίρας ἢ κύβους, ὅπως ὑποβάλλωσιν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν μαθητῶν τὰ σχήματα τῆς γεωμετρίας. Μεγάλη πολυτέλεια ἐθεωρεῖτο νὰ κοσμῶνται οἱ τοῖχοι διὰ χαρτῶν γεωγραφικῶν. Κατὰ τοὺς εὐτυχεῖς χρόνους ἐνὸς Τραϊανοῦ, ἐνὸς Μάρκου Αὐρηλίου, ἐνὸς Διοκλητιανοῦ, οἱ μαθηταὶ ἠκολούθουν τὴν κίνησιν τῶν στρατῶν καὶ λέγεται ὅτι ὁ διδάσκαλος ἠσθάνετο αἶσθημα ὑπερηφανίας πατριωτικῆς δεικνύων αὐτοῖς, ὅτι ἡ ἑκτασις τοῦ κράτους ἐξισοῦτο σχεδὸν πρὸς τὴν τοῦ κόσμου.

Τοιχογραφία τις εὑρεθεῖσα ἐν Πομπηίᾳ καὶ νῦν κειμένη ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Νεαπόλεως παρίστησιν ἡμῖν περίεργον σκηνὴν τοῦ βίου τῶν ρωμαίων μαθητῶν κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα. Ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν σχολὴν κειμένην ὑπὸ στοάν, ἣν στηρίζουσι κίονες κομποὶ συνδεδεμένοι διὰ κοσμημάτων ἐξ ἀνθέων. Ἐπειδὴ τὸ σχολεῖον εἶνε τελείως ἀνοικτόν, τὰ παιδία ἔξω ἐπωφελοῦνται νὰ παρατηρῶσι τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνοντα. Τρεῖς μαθηταὶ κάθηνται ἐπὶ ἐνὸς θρανίου: ἔχοντα μακρὰν κόμην καὶ χιτῶνα ποδήρη, κρατοῦσιν ἐπὶ τῶν γονάτων βιβλίον (*volumen*), τὸ ὁποῖον φαίνονται ὅτι ἀναγιγνώσκουσι μετὰ πολλῆς τῆς προσοχῆς. Ἐμπροσθεν αὐτῶν ἄνθρωπός τις περιπατεῖ σοβαρῶς τῷ ἥθει· ἡ μορφή του περικυκλοῦται ὑπὸ μεγάλου πώγωνος· αἱ χεῖρές του κρύπτονται ἐν μικρῷ μανδύᾳ. Αὐτὸς βεβαίως εἶνε ὁ διδάσκαλος· ἐκ τῆς στυγνῆς ὀψεώς του ἀναγνωρίζομεν ἐκεῖνον, περὶ οὗ ὁ Μαρτιάλης λέγει, ὅτι εἶνε μισητὸς παρὰ τοῖς μαθηταῖς καὶ μαθητρίαις, *invisum pueris virginibusque caput*. Ἐν τῷ ἐτέρῳ ἄκρῳ τῆς τοιχογραφίας μαστιγοῦται ἄτακτος μαθητής· ὁ δυστυχὴς εἶνε γυμνὸς καὶ μόνον λεπτὴν ζώνην φέρει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σώματος. Εἰς τῶν συμμαθητῶν του τὸν φέρει ἐπὶ τῶν ὤμων του καὶ τὸν κρατεῖ ἀμφοτέραις ταῖς χερσί· ἄλλος τὸν λαμβάνει ἐκ τῶν ποδῶν, ἐν ᾧ τρίτον πρόσωπον ὑψοῖ τὰς ράβδους διὰ νὰ τὸν τύπτῃ. Ἡ μαστίξ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν ἐν μεγάλῃ χρήσει ἐν Ρώμῃ καὶ αὕτη διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Πλαύτου μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κοϊντιλιανὸς μόνον ἐξήνεγκε περὶ τούτου δειλὴν διαμαρτύρησιν. «Ὡς πρὸς τὴν τιμωρίαν τῶν μαθητῶν διὰ μαστίγων, λέγει, καίτοι ὁ Χρύσιππος τὴν ἐπιδοκιμάζει καὶ εἶνε ἐν χρήσει, ὁμολογῶ ὅτι δέν μοι εἶνε ἀσπαστή». Ἀλλ' ὁ Χρύσιππος τὴν παρέλαβε καὶ ὁ Αὐσώνιος λέγει, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του «τὸ σχολεῖον ἀντήχει ἐκ τῶν μαστίγων».

Γ'

Καὶ ταῦτα μὲν εἶνε ὅσα γινώσκομεν περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει· εὐτυχῶς ὅμως ἔχομεν πλειοτέρας πληροφορίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας. Εἶνε

δὲ οὐ μόνον εὐκολωτέρα ἢ γνῶσις αὐτῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον νὰ τὴν σπουδάζωμεν, καθόσον δεικνύει ἡμῖν πῶς οἱ Ρωμαῖοι ὠδηγήθησαν νὰ συλλάβωσι τὴν ἰδέαν διδασκαλίας δημοσίας διδομένης ἐν ὀνόματι τοῦ Κράτους. Κατ' ἀρχὰς ἦσαν πολὺ μακρὰν αὐτῆς καὶ μόνον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἔφθασαν εἰς αὐτὴν ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τῶν πραγμάτων μᾶλλον ἢ διὰ συστήματος προεσχεδιασμένου. Ἐνδιαφέρει δὲ νὰ ἴδωμεν τί ὠδήγησε τοὺς Ρωμαίους εἰς τοῦτο καὶ τίνα ὁδὸν ἠκολούθησαν ὅπως φθάσωσιν εἰς αὐτήν.

Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τῶν Καρχηδονικῶν πολέμων οἱ Ἕλληνες εἰσέβαλον εἰς τὴν Ρώμην. Ἐν τοῖς διαφόροις τυχοδιώκταις, οἵτινες μετέβαινον νὰ προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τοὺς Ρωμαίους, δὲν ἔλειπον οἱ καθηγηταί. Ἐν αὐτοῖς ἦσαν ρήτορες, γραμματικοί, φιλόσοφοι, μουσικοί, διδάσκαλοι πάσης ἐπιστήμης καὶ πάσης τέχνης· ἀλλὰ δὲν ἐγίνοντο δεκτοὶ πάντες μετὰ τῆς αὐτῆς εὐνοίας, διότι ἐπιστήμας τινὰς οἱ Ρωμαῖοι οὐδέποτε κατενόησαν καλῶς. Ἡ φιλοσοφία π. χ. κατ' ἀρχὰς ἐφάνη αὐτοῖς ἀδολεσχία ἀνωφελής· ἡ γεωμετρία καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐξέπληξαν αὐτοὺς μόνον διὰ τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν· ἦσαν ἡ τέχνη τοῦ ἀριθμεῖν καὶ μετρεῖν· ὁ Κικέρων λέγει ὅτι δὲν εὑρίσκειν εἰς αὐτὰ ἄλλην σπουδαιότητα. Ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ ἤρεσαν αὐτοῖς πλεיותרον· ἡ πρώτη μάλιστα οὐδένα ἐφαίνετο παρουσιάζουσα αὐτοῖς κίνδυνον καὶ βλέπομεν ὅτι οὐδέποτε ἀντέταξαν κατ' αὐτῆς σπουδαίαν ἀντίπραξιν. Ἡ ρητορικὴ ἐνέπνεεν αὐτοῖς πλειοτέραν δυσπιστίαν· ἄνθρωποι τινες λεπτολόγοι ἐφοβοῦντο τὴν νέαν ταύτην τέχνην, ἥτις ἐδίδασκε τὰ μέσα τοῦ ἀρέσκειν τῷ λαῷ, τὰ ὅποια οἱ πρόγονοι δὲν εἶχον γνωρίσει. Ἀλλ' ἦτο δύσκολον νὰ κλείσωσιν αὐτῇ τὰς πύλας τῆς πόλεως. Ἐὰν ἐκώλυον τὸν ρήτορα νὰ ἰδρύσῃ σχολεῖα δημόσια, ὡς ἐποίησαν τῷ 662, ὑπελείπετο αὐτῷ ἡ καταφυγὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν οἰκογενειῶν, ἐνθα ὁ ἔλεγχος τῶν ἀρχῶν δὲν ἐδύνατο σχεδὸν νὰ εἰσδύσῃ. Ἀφοῦ ἅπαξ νέοι τινὲς εἶχον διδαχθῇ τὴν τέχνην ἐκείνην, δι' ἧς ἐμάνθανον νὰ δημηγορῶσιν εἰς τὸν λαὸν μετὰ πλείονος χάριτος, οἱ ἄλλοι ἠναγκάζοντο νὰ πράττωσιν ὡς αὐτοί· διότι, ἐὰν ἐπέμενον νὰ γνοῶσι τὴν λεπτότητα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, θὰ ἐκινδύνευον νὰ νικηθῶσι κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ λόγου, δι' οὗ ὑπερίσχυον.

Οὐ μόνον δὲ ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ ἀνεπαισθήτως ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀλλ' ὅπερ ἦτο ἴσως τὸ δυσκολώτερον, αὐταὶ ἐπὶ τέλους συνδιηλλάγησαν. Κατ' ἀρχὰς συνενοοῦντο πολὺ κακῶς. Λέγουσιν ἡμῖν, ὅτι ὁ γραμματικὸς ἤθελε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐλκύσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν διδασκαλίαν ὁλόκληρον καὶ νὰ ἐκτελῇ τὸ ἔργον τοῦ ρήτο-

ρος· εἶνε δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ ρήτωρ ἀφ' ἐτέρου διεσάλπιζε τὴν πρὸς τὸν γραμματικὸν περιφρόνησίν του· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ οἱ διαπληκτισμοὶ οὗτοι ἐπχύσαντο καὶ ἑκάτερος τῶν διδασκάλων τούτων ἔσχε τὸ κράτος του κεχωρισμένον. Ἐὰν ἔμενεν ἐπὶ τοῦ ὁρίου τῶν δύο ἐπιστημῶν, ὡς ἐπὶ τῶν συνόρων πασῶν τῶν ὁμόρων ἐπικρατειῶν, ἔδαφός τι ἀόριστον, ἴσως ἐπήρχετο φιλονεικία τις, οὐσιωδῶς ὁμῶς συνεφώνουν. Διότι ὑπῆρξεν ἀρχὴ ἀναγνωρισθεῖσα ὑπὸ πάντων, ὅτι ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ πρέπει νὰ ἐνωθῶσι πρὸς ἀλλήλας, ὅπως ἀποτελέσωσι σειρὰν πλήρους ἐκπαιδεύσεως.

Ὁ γραμματικὸς λαμβάνει τὸ παιδίον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ διδάσκοντος τὰ στοιχειώδη γράμματα, ὅστις καλῶς κακῶς τὸ ἐδίδαξε τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν καὶ ὀφείλει νὰ τὸ παραδώσῃ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρήτορος τελείως παρεσκευασμένον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ρητορείας· ἔχει λοιπὸν πολλὰ νὰ πράξῃ. « Ἡ γραμματικὴ, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, περιλαμβάνει δύο μέρη, τὴν τέχνην τοῦ ὀρθῶς ὁμιλεῖν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ποιητῶν ». Ἐκατέρα ἀπαιτεῖ χρόνον πολὺν καὶ κόπον. Ὅπως τις ὀρθῶς ὁμιλῇ, ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ τὴν δύναμιν τῶν γραμμάτων, τὴν προφορὰν τῶν συλλαβῶν, τὴν σημασίαν τῶν λέξεων, ἔπειτα νὰ μάθῃ πῶς αἱ λέξεις ἐνοῦνται πρὸς ἀλλήλας πρὸς σχηματισμὸν φράσεων· αἱ λεπτομέρειαι αὗται δὲν τελειώνουσιν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ποιητῶν ἀπαιτεῖ ἐργασίαν οὐχὶ ἐλάσσονα. Ὁ διδάσκαλος ἀναγινώσκει πρῶτος ἐν πρώτοις, *praelegit*, καὶ ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει· ὅταν δὲ ἀπαγγείλῃ ὡς πρέπει χωρὶς σφάλματα περὶ τὸν τόνον καὶ τὴν προσωδίαν, ἐπαναλαμβάνουσι τὸ χωρίον καὶ προσπαθοῦσι νὰ δώσωσι λόγον περὶ πάντων. Ὅταν τὸ παιδίον γινώσκῃ νὰ ὁμιλῇ ὀρθῶς, ὅταν ἀναγνώσῃ τοὺς ἑλλήνας καὶ λατίνους ποιητάς, φαίνεται ὅτι ἡ γραμματικὴ του διδασκαλία τελειώνει· ὁ ὁρισμὸς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ φαίνεται ἐξηντλημένος· ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ γραμματικὴ ἐξετάθη πολὺ καὶ ἔλαβεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνάπτυξιν, ἥτις ἐπηύξησε θαυμασίως τὴν σπουδαιότητά της. Καὶ ἐν πρώτοις πῶς νὰ ποδεχθῶμεν ὅτι ὁ μαθητὴς δὲν γινώσκει ἢ τοὺς ποιητάς καὶ μένει ξένος ὅλων τῶν ἄλλων λογογράφων; Ἐὰν ἡ ποίησις ὀφείλῃ νὰ μένῃ τὸ κύριον ἀντικείμενον τῶν σπουδῶν του, εἶνε ὁμῶς ἀνάγκη νὰ ἔχῃ γνῶσιν τινα καὶ τῶν ἄλλων. *Nec poetas legere satis est, excutiendum omne scriptorum genus*. Πεδίον ἀπέραντον ἀναπτύσσεται πρὸ αὐτοῦ. Ἐπειτα ὁ γραμματικὸς δὲν περιορίζεται μόνον νὰ ἀναγινώσκῃ συγγραφεῖς διαφόρους καὶ πάσης ἐποχῆς ἢ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσῃ· εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐκτιμήσῃ καὶ κρίνῃ αὐτούς. Κατατάσσει τοὺς συγγραφεῖς τῶν παρελθόντων χρόνων, δίδει

αὐτοῖς τὴν οἰκείαν θέσιν καὶ ἀποφαίνεται περὶ τῶν συγχρόνων. Τοιοῦτο-
τρόπως ὁ γραμματικὸς γίνεται οὐ μόνον διὰ τὴν νεολαίαν, ἀλλὰ δι' ὁ-
λόκληρον τὴν κοινωνίαν κριτικὸς ἔχων αὐθεντίαν, κύρος, οὗ ἡ κρίσις μορ-
φώνει τὴν κοινὴν γνώμην. Οἱ θέλοντες ἐκ τῶν συγγραφέων νὰ κλει-
σθῶσιν ἐκτιμῶσι καὶ περιποιῶνται αὐτόν, οἱ δὲ ἀμελοῦντες, ὡς ὁ Ὀρά-
τιος, νὰ γίνωσιν αὐτῷ ἀρεστοὶ κινδυνεύουσι νὰ μένωσιν ἐπὶ πολὺν χρό-
νον ἄγνωστοι. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ταῦτα μόνον· ἡ σπουδὴ τῆς γραμματο-
λογίας ὁλοκλήρου δὲν φαίνεται ἀρκούσα ἐνασχόλησις τῶν γραμματι-
κῶν· διότι αὐτοὶ προσθέτουσι γνώσεις ἀναγκαίας νομιζομένας, ὅπως οἱ
μαθηταὶ ἐννοῶσι τοὺς συγγραφεῖς, οὓς ἀναγιγνώσκουσιν. Εἶνε δυνατόν
νὰ παγγέλλωσιν ἐν μέτρῳ καὶ νὰ ἐννοῶσι τὸν μηχανισμόν, ἐὰν εἶνε ἄμου-
σοι; Ὁ γραμματικὸς εἶνε λοιπὸν ἠναγκασμένος νὰ διδάσκη τοὺς μα-
θητὰς τὴν μουσικὴν. Οἱ ποιηταὶ πραγματεύονται πολλαχοῦ τῶν ποιη-
μάτων αὐτῶν περὶ οὐρανοῦ καὶ περιγράφουσι τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν
δύσιν τῶν ἀστρῶν. Πῶς θὰ κατορθώσωσι νὰ ἐρμηνεύωσι ταῦτα, ἐὰν ὁ
γραμματικὸς δὲν διδάξῃ ἀστρονομίαν; Τέλος, ἐπειδὴ ὑπάρχουσι ποιή-
ματα ὁλόκληρα, ὡς τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τοῦ Λουκρητίου, ἐν οἷς ἐκ-
τίθενται καὶ ἐξετάζονται συστήματα φιλοσοφικά, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωσι
γνώσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ φιλοσοφία θὰ εἶνε ἀκατάληπτος, ἐὰν εἶνε
ξένοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς γεωμετρίας καὶ τῶν μαθη-
ματικῶν. Ἡ γραμματικὴ λοιπὸν περιλαμβάνει κύκλον ὁλόκληρον ἀν-
θρωπίνων γνώσεων· «πρὶν ἢ ὁ παῖς παραδοθῇ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ρή-
τορος, λέγει ὁ Κοϊντιλιανός, ἀνάγκη νὰ λάβῃ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες
καλοῦσιν ἐγκυκλοπαιδικὴν παιδείυσιν».

Ἐν πρώτοις τὸ ἔργον τοῦ ρήτορος φαίνεται κατώτερον καὶ ἥττον σο-
βαρὸν ἢ τὸ τοῦ συναδέλφου του· διότι δὲν εἶνε ἠναγκασμένος, ὡς ἐκεῖ-
νος, νὰ ἐκτείνηται εἰς διαφόρους σπουδὰς· διότι διδάσκει μίαν τέχνην·
ἀλλ' ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία, ἡ πρώτη καὶ ἡ δυσκολωτάτη πα-
σῶν, ἡ ἀπαιτούσα ὁλόκληρον τὸν ἀνθρώπινον βίον ὅπως ἐξασκῆται ἄρι-
στα· ἀνάγκη λοιπὸν πρῶτον νὰ διδάσκη τὸν μαθητὴν πλήρη τὴν θεω-
ρίαν τῆς ρητορικῆς· καὶ ἡ σπουδὴ αὕτη εἶνε μακροτάτη καὶ δυσχερε-
στάτη, διότι ἕκαστος διδάσκαλος ἀρέσκεται νὰ ἐπισωρεύῃ τὰ παραγ-
γέλματα, νὰ περιπλέκῃ τὴν ἐπιστήμην, νὰ δημιουργῇ δυσκολίας φαν-
τασιώδεις, ὅπως ἐπιλύων αὐτὰς χαίρῃ. Πρὸς τὴν πρακτικὴν ταύτην
διδασκαλίαν συνδέονται ἀσκήσεις πρακτικαὶ ἔτι σπουδαιότεραι καὶ
δυσχερέστεραι. Ὅταν ὁ μαθητὴς μάθῃ τὰ παραγγέλματα τῆς τέχνης,
διδάσκεται νὰ τὰ ἐφαρμόζῃ καὶ πρὸς τοῦτο συνθέτει λόγον, τὸν ἀπο-
στηθίζει καὶ τὸν ἀπαγγέλλει. Ἐν τῇ ἀπαγγελίᾳ οὐδὲν ἀφίεται εἰς τὴν

τύχην· διότι τὰ πάντα προεῖδον καὶ ἐκανόνισαν. Ὁ μαθητὴς διδάσκειται προηγουμένως τὸν εἰς ἕκαστον μέρος τοῦ λόγου ἀπαιτούμενον τόνον, μέχρι τίνος δεόν νὰ ὑψῶται ὁ βραχίων κατὰ τὸ προοίμιον καὶ πῶς νὰ ἐκτείνηται ἡ χεὶρ ἐν τῇ ἀποδείξει. Ἐπὶ τινων ζητημάτων ἠγέρθησαν φιλονεικίαι διαιρέσασαι τὴν σχολήν. Ἀρμόζει νὰ τύπτῃ ὁ ἀγορεύων τὸν πόδα καθ' ἣν στιγμὴν παραφέρεται; Εἶνε εὐπρεπὲς νὰ διαταράξῃ τὰς πτυχὰς τῆς τηβέννου καὶ νὰ φήσῃ αὐτὴν νὰ κυματίζῃ ἐπὶ τοῦ ὤμου περὶ τὸ τέλος τοῦ λόγου; Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ἀνὴρ αὐστηρὸς καὶ ἀκριβοῦς, δὲν ἤθελε νὰ κούσῃ περὶ τούτου ὁμιλοῦντας καὶ ἐχώρει τοσοῦτον, ὥστε νὰ συνιστᾷ νὰ φροντίσωσι πολὺ νὰ μὴ διαταράττωσι τὴν κόμην σπογγίζοντες τὸ μέτωπον, ἐὰν ἴδρῳνον. Ὁ Κοϊντιλιανὸς ἦτο ὀλιγώτερον αὐστηρὸς, διότι ἐνόμιζε τὸναναντίον, ὅτι ὀλίγη ἀταξία τῆς κόμης καὶ τῆς τηβέννου ἐδήλου καλῆτερα τὴν συγκίνησιν καὶ ἐδύνατο νὰ συγκινῇ τοὺς δικαστάς. Τέχνη τόσον λεπτολόγος ἀπῆτει, ὥς εὐκόλως ἐννοεῖ τις, πολὺν χρόνον καὶ κόπον, ὁ δὲ νέος μόλις καὶ ἀτελῶς ἐδύνατο νὰ μάθῃ αὐτὴν μέχρι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου ἔτους, ὅτε ἐλάμβανε τὸ ἀνδρικὸν ἔνδυμα καὶ ἐγίνετο πολίτης.

Οὕτω διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς ἀπετελέσθη ὠρισμένως ἡ λεγομένη ἐγκύκλιος παιδείσις. Γνωρίζομεν δὲ ἤδη τί θὰ μανθάνωσιν ἐν τοῖς σχολείοις· ἡ ὕλη, ἡ βᾶσις τῆς δημοσίας παιδείσεως εὐρέθη, ὑπολείπεται δὲ νὰ ἴδωμεν πῶς ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἐγεννήθη.

Πολλάκις συνεζητήθη ἐν Ρώμῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, τὸ ζήτημα τῆς δημοσίας καὶ τῆς κατ' οἶκον ἐκπαιδεύσεως· ἂν δὲν εἶνε προτιμότερον ὁ παῖς νὰ ἐκπαιδεύηται ἐν τῇ οἰκογενείᾳ του, πλησίον τῶν γονέων του, δι' οἰκοδιδασκάλου ἢ ἐν τοῖς σχολείοις, ἐν οἷς συνέρχονται οἱ συνομηλικες αὐτοῦ. Τὸ ζήτημα διεπραγματεύθη διὰ μακρῶν ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐν ἐνὶ τῶν πρώτων κεφαλαίων τῶν *sustitutiones oratoricae*. Ἐκθέσας τοὺς λόγους, δι' οὓς δύναται τις νὰ προτιμήσῃ τὸ ἕτερον τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων, ἀποφαίνεται μετὰ πολλῆς πειστικῆς δυνάμεως ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του μοι φαίνονται ἀνεπίδεκτα ἀμφισβητήσεως.

Ἐπειτα ὅτε συνέγραφε τὸ βιβλίον του ὁ Κοϊντιλιανός, ἡ γνώμη περὶ τοῦ ζητήματος, ὑπὲρ οὗ συνηγόρει, εἶχεν ὑπερισχύσει. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία ἐπέμενε νὰνατρέφῃ τὰ τέκνα τῆς κατ' οἶκον. Καὶ ἐδύνατο μὲν νὰ πράττῃ τοῦτο εὐκόλως καὶ ἄνευ πολλῆς δαπάνης, ἐν ὅσῳ ἡ δι-

δασκαλία ἦτο ἀπλή· ἀλλ' ὅτε ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ διδάσκωσι τοὺς παῖδας τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἀνάγκη νὰ προμηθεύωνται ἄνδρας ἱκανοὺς πρὸς διδασκαλίαν αὐτῶν καὶ τοῦτο ἀπῆναι μεγάλην δαπάνην. Ὁ Κ. Κάτουλος ἐπλήρωσε, λέγουσιν, ἓνα καλὸν γραμματικὸν 700,000 σεστερτίους (140,000 φράγκα). Οἱ οἰκογενειάρχαι εἶδον ἐπὶ τέλους ὅτι ἡ κατ'οἶκον ἀνατροφή καθίστατο δαπανηροτέρα, οἱ δὲ διδάσκαλοι πάλιν ἐνόησαν, ὅτι θὰ ἐκέρδαινον περισσότερα, ἐὰν προσήρχοντο πολλοὶ μαθηταὶ εἰς αὐτοὺς καὶ θὰ εἶχον συγχρόνως τὴν τέρψιν, ὅτι ἦσαν μᾶλλον ἐλεύθεροι. Ἀναγιγνώσκομεν ἐν τῇ μικρᾷ τοῦ Σουητινίου πραγματείᾳ *de Grammaticis et Rhetoribus*, ὅτι οἱ περισσότεροι τῶν οἰκοδιδασκάλων μισοῦσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο καὶ ἰδρύουσι σχολεῖα. Οὕτως ἔπραξαν ἀλληλοδιαδόχως ὁ Ἀντώνιος Γνίφων, ὁ Ληναῖος, ὁ Καικίλιος Ἡπειρώτης, οἱ διασημότατοι δηλαδὴ καὶ οἱ μάλιστα περιζήτητοι τῶν διδασκάλων· οὕτω δέ, λέγει ὁ Σουητώνιος, ἐν μιᾷ στιγμῇ εἶδον συγχρόνως ἐν Ρώμῃ εἴκοσι σχολὰς διασήμους, εἰς ἃς συνέρρεεν ἡ νεότης. Ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις ἐξενίκησεν.

Ἄλλ' ἡ δημοσία ἐκπαίδευσις ἐγίγνετο κατὰ διαφόρους τρόπους. Ἄλλοτε μὲν εἶνε εἰς τὰς χεῖρας, ἰδιωτῶν ἰδρυόντων σχολεῖα ἰδίαις δαπάναις καὶ διευθυνόντων αὐτὰ ἐλευθέρως, ἄλλοτε δὲ αἱ πόλεις ἀναλαμβάνουσιν αὐταὶ τὴν ἴδρυσιν σχολῶν, ἐκλέγουσι τοὺς διδασκάλους καὶ μισθοδοτοῦσιν αὐτούς· καὶ αὕτη εἶνε ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις· ἄλλοτε δὲ διατηροῦνται δημοσίᾳ δαπάνη καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως καὶ αὕτη εἶνε ἡ τοῦ κράτους ἐκπαίδευσις. Ἡ ἐν Ρώμῃ διδασκαλία διῆλθεν ἀλληλοδιαδόχως τὰ τρία ταῦτα εἶδη τῆς διδασκαλίας· ἤρξατο διὰ τῆς ἰδιωτικῆς διδασκαλίας, διετήρησεν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν τελευταίαν καθ' ὃν χρόνον οἱ βάρβαροι κατέστρεψαν τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος.

Καθ' ὃν χρόνον ἤκμαζον αἱ εἴκοσι σχολαί, περὶ ὧν ἀνωτέρω εἵπομεν, τ. ε. ἐπὶ τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου, ἐν Ρώμῃ γνωστὴ ἦτο μόνη ἡ ἐλευθέρη διδασκαλία. Γραμματικός τις ἢ ρήτωρ, ὅστις εἶχε καταστῆ γνωστὸς ὡς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων ἰσχυροῦ τινος, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς προστασίας αὐτοῦ, ἐμισθοῦτο ὑπὸ στοάν τινά αἵθουσάν μικράν ἢ μεγάλην κατὰ τὰ μέσα ἢ τὰς προσδοκίας του καὶ περιέμενε τοὺς μαθητάς. Ἡ ἐπιτυχία τῶν τοιούτων ἐπιχειρήσεων ἦτο λίαν ἄστατος· διότι ἐν ᾧ ὁ Ρέμμιος Παλαίμων ἐκέρδαινε 400,000 σεστερτίους (80,000 φράγκα), ὁ Ὀρβίλιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὁρατίου, ἀπέθνησκε τῆς πείνης ἐν τινὶ ὑπερφῶ καὶ παρηγορεῖτο ἐν τῇ δυστυχίᾳ του γράφων λίβελ-

λον κατὰ τῶν οἰκογενειάρχων, οἵτινες ἐφάνησαν πρὸς αὐτὸν τόσον ὀλίγον γενναῖοι. Ἡ ἀβεβαιότης αὕτη ἀπήλπιζε τοὺς σπουδαίους τῶν γραμματικῶν καὶ εὐλόγως ὕστερον προετίμων θέσεις ἤττον λαμπράς, ἀλλ' ἀσφαλεστέρας, τὰς ὁποίας προσέφερον αὐτοῖς τὰ σχολεῖα τῶν πόλεων καὶ τοῦ κράτους. Οὕτως ἐκπίπτει μὲν βαθμηδὸν καὶ ἐκλείπει ἡ ἐλευθέρα διδασκαλία, ἣτις τοσοῦτον διέλαμψεν ἐπὶ τῶν πρώτων Καισάρων, ἀλλ' οὐδέποτε ἐξηφανίσθη τελέως· διότι ἀνευρίσκομεν αὐτὴν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μνημονευομένην ἐν τῷ διατάγματι Θεοδοσίου τοῦ Β', ὅστις ἰδρύει τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολήν.

Ὁ Κικέρων, ὡς εἶδομεν, παρεπονεῖτο, διότι ἡ δημοκρατία ὀλίγον ἐμερίμνησεν ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας τῆς νεολαίας· ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ μεμφθῶμεν ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν. Διότι ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἡμερῶν φροντίζει περὶ τῶν καθηγητῶν καὶ φαίνεται θέλουσα νὰ λάβῃ αὐτοὺς ὑπὸ τὴν προστασίαν της. Ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ δίδει τὸ δικαίωμα τῆς πολιτογραφήσεως εἰς πάντας τοὺς διδάσκοντας τὰς ἐλευθερίους τέχνας, τ. ἔ. εἰς τοὺς γραμματικούς, τοὺς γεωμέτρους, καὶ τοὺς ρήτορας, οἵτινες ἦσαν σχεδὸν πάντες Ἕλληνες τὴν καταγωγὴν. Καίτοι ἦτο δύσκολον νὰ γείνη τις ρωμαῖος πολίτης, ἐγένετο ὁμως εἰς αὐτοὺς γενναιότερόν τι· διότι ἐν ᾧ παρέσχον αὐτοῖς τὰ προνόμια, δὲν ἐπέβαλλον αὐτοῖς τὰ καθήκοντα τοῦ ρωμαίου πολίτου. Διότι ἀπήλλαξαν αὐτοὺς τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, τῶν δικαστικῶν ὑποχρεώσεων τῆς ὀχληρᾶς ἱερωσύνης, τῶν κηδεμονιῶν, τῶν δωρεὰν ἀποστολῶν ἐν ὀνόματι τῶν πόλεων, τῆς ἀνάγκης τοῦ ξενίζειν τοὺς στρατιωτικούς ἢ τοὺς πράκτορας τῆς κυβερνήσεως ἐν τῇ περιοδείᾳ των. Ἐχομεν νόμον τοῦ Ἀντωνίνου, ὅστις ὀρίζει κατὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν πόλεων τὸν ἀριθμὸν τῶν ἱατρῶν, τῶν γραμματικῶν, τῶν ρητόρων, οἵτινες θάπολύωσι τῶν ἀτελειῶν τούτων. Διτηρήθησαν δὲ αἱ ἀτέλειαι αὗται μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, καίτοι δὲν ἐπέτρεπον τοῦτο ἢ τῶν χρόνων δυστυχία καὶ αἱ μέγιστοι τοῦ κράτους ἀνάγκαι. Καθ' ὃν μάλιστα χρόνον αἱ δημοτικαὶ τιμαὶ καθίστανται καταθλιπτικὰ βάρη, ἀπὸ τῶν ὁποίων προσπαθοῦσι νὰ παλλαγῶσι διὰ τῆς φυγῆς, καθ' ὃν χρόνον οἱ ἡγεμόνες φαίνονται ἀσχολούμενοι νὰ ματαιώσωσι πάσας τὰς πονηρίας, δι' ὧν πειρῶνται νὰ αποφύγωσι τὰ ὀλέθρια ταῦτα ἀξιώματα, εἰς νόμος τοῦ Κωνσταντίνου κηρύττει τοὺς καθηγητὰς ἀπὸ πηλλαγμένους πασῶν τῶν λειτουργιῶν καὶ πασῶν τῶν δημοσίων ὑποχρεώσεων». Τοῦτο ἦτο τότε τὸ μέγιστον τῶν εὐεργετημάτων.

Ἀλλ' ἰδοὺ σπουδαιοτέρα καινοτομία. Μετὰ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἡ διδασκαλία εἰσέρχεται εἰς νέαν φάσιν. Τὸ κράτος δὲν περιορίζεται πλέον

νά τιμᾶ τοὺς Καθηγητὰς διὰ τῶν προνομίων καὶ τῶν ἀτελειῶν· ἐκ-
δηλοῖ πρῶτον ἤδη τὴν σκέψιν νὰ τοὺς λάβῃ ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν του.
«Πρῶτος ὁ Οὐεσπασιανός, λέγει ὁ Σουητώνιος, παρεχώρησεν εἰς τοὺς
ρήτορας ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ μισθὸν ἐτήσιον 100,000 τεστερτίων
(20,000 φράγκων)». Ἐκ τῶν μισθοδοτηθέντων ἦτο καὶ ὁ Κοϊντι-
λιανός. Ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη ὑπὸ διαφόρους κυβερνήσεις ἐδίδαξεν ἐν Ρώμῃ
τὴν ρητορικὴν δαπάναις τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ἀπόπειρα τῆς νέας ταύ-
της διδασκαλίας ἐγένετο μετὰ μεγάλης φήμης· διότι ὁ Κοϊντιλιανός
ἦτο διάσημος δικηγόρος, σπουδᾶσας ἐμβριθῶς ὅλα τῆς τέχνης του τὰ
μυστήρια. Ὡμίλει μετὰ αὐθεντίας, καὶ ἔγραφεν εὐφυῶς. Ἔσχε μαθη-
τὰς Πλίνιον τὸν νεώτερον, ἴσως δὲ καὶ τὸν Τάκιτον. Ὁ Μαρτιάλης
τὸν ἀποκαλεῖ ἀρχηγὸν καὶ ὁδηγὸν τῆς νεολαίας.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε σπουδαῖον, εἴαν εἶνε
ἀληθές, ὡς νομίζεται, ὅτι συνετέλεσε νὰ μεταβάλλῃ τὸ δημόσιον αἴ-
σθημα καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς νέους ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν Σενέκαν θαυμα-
σμοῦ εἰς τὸν τοῦ Κικέρωνος.

Ἄλλ' εἶνε ἄρα γε ἀληθές, ὅτι ἡ ἐλευθεριότης τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ἐξε-
τάθη ἐφ' ὅλον τὸ κράτος καὶ ἰδρύθη πανταχοῦ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ κρά-
τους; Ἐκ τῶν λόγων τοῦ Σουητωνίου δύναται τις νὰ τὸ συμπεράνῃ
ἐκ πρώτης ἀπόψεως, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λάβῃ τις αὐτοὺς κατὰ
γράμμα. Ἡ αὔξησις μάλιστα τῆς μισθοδοσίας τῶν ρητόρων ἀποδει-
κνύει ὅτι πρόκειται μόνον περὶ τῶν ρητόρων τῆς Ρώμης. Δὲν εἶνε δυ-
νατὸν πᾶσαι αἱ ἑδραὶ νὰ μισθοδοτῶνται ἐξίσου καὶ ὁ Καθηγητὴς μι-
κρᾶς πόλεως νὰ λαμβάνῃ τὸν αὐτὸν μισθόν, ὃν ἐλάμβανεν ὁ Κοϊντιλια-
νός. Πρὸς τούτοις, εἴαν ὁ Οὐεσπασιανός ἐπεθύμει νὰ ἰδρύσῃ διὰ μιᾶς
μέγα ἐκπαιδευτικὸν σύστημα ἐκτεινόμενον εἰς πᾶν τὸ κράτος, τὸ σύ-
στημα τοῦτο θὰ διετηρεῖτο καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του, θάχνευρίσκομεν
τὰ ἔχνη του καὶ μετ' αὐτόν, οἱ δὲ διάδοχοί του θὰ συνέχιζον τὸ ἔργον
του· ἀλλὰ βλέπομεν αὐτοὺς πάντοτε πρῶτον ἤδη ἐπιχειροῦντας τὸ
ἔργον, ὡς εἴαν δὲν ἐγίγνετο οὐδὲν πρὸ αὐτῶν. Οὕτω λέγουσι περὶ τοῦ
Ἀδριανοῦ, τοῦ Ἀντωνίνου, ὡς καὶ περὶ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ ὅτι «ἐψη-
φίσαντο μισθοὺς τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ρητόρων». Ὁ Μάρκος
Αὐρήλιος συνέστησε πολλὰς ἑδρας φιλοσοφίας ἐν Ἀθήναις, τὰ δὲ τέσ-
σαρα μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέ-
λους, τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Ζήνωνος ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων
λαμβανόντων δέκα χιλιάδας δραχμῶν κατ' ἔτος (σχεδὸν 9,000 φρ.).
Ἐάν δὲ ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον γενναῖος τοῦ Οὐεσπασιανοῦ, τοῦτο προήρ-
χετο, διότι ἡ μισθοδοσία αὕτη ἦτο δι' ἐπαρχίας. Ἐάν πιστεύσωμεν

εἰς τὸν Λαμπρίδιον, ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ἔπραξεν ἔτι πλέον· διότι οὐ μόνον ὥρισεν, ὡς οἱ προκάτοχοί του, μισθὸν τῶν διδασκάλων, ἀλλ' ὠκοδόμησε καὶ σχολὰς καὶ ἐφρόντισε νὰ προμηθεύσῃ εἰς αὐτάς μαθητὰς δίδων ὑποτροφίας εἰς παῖδας πένητας, ὥστε νὰ δύνανται οὕτω νὰ ἐξακολουθῶσι τὰς σπουδὰς των. Εἰς αὐτὸν λοιπὸν ἀποδίδεται ἡ ἰδρυσις τῆς ὑποτροφίας.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τί ἐννοοῦσιν οἱ ἱστορικοὶ ἐν τοῖς διαφόροις χωρίοις, τὰ ὁποῖα παρεθέσαμεν. Τί ἦσαν τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐκεῖνα ἰδρύματα, περὶ ὧν πραγματεύονται; Τί ἀληθῶς ἔπραξαν ὑπὲρ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως οἱ ἡγεμόνες, ὧν ἐξυμνοῦσι τὴν μεγαλοδωρίαν; Ἐν πρώτοις εἶνε ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν, ὁ Οὐεσπασιανός, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἱδρυσαν ἐν τισὶ τῶν σπουδαίων πόλεων, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ρώμῃ ἑδρας τινὰς μισθοδοτουμένους ὑπὸ τοῦ Κράτους. Ἀλλ' ἄρκεῖ τοῦτο; Αἱ σπάνιαι καὶ μεμονωμέναι αὐταὶ ἑδραι, ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῇ ἐκπαίδευσις, ταῦτα ἄρκοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι τὰς γενικὰς ἐκεῖνας ἐκφράσεις τῶν ἱστορικῶν; Φράσεις, ὡς *salaria instituit, salaria detulit per provincias*, φαίνονται δεικνύουσai ὅτι πρόκειται περὶ τινος συστήματος ἐκπαιδευτικοῦ ἐκτεταμένου καὶ ἐφαρμόζοντα εἰς ὅλον τὸ κράτος καὶ οὐχὶ εἰς προνομιοῦχους τινὰς τῶν πόλεων. Εἶνε λοιπὸν πιθανόν, ὅτι οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ εἶχον ὀρίσῃ νὰ λαμβάνωσι μισθὸν οἱ Καθηγηταὶ πασῶν τῶν δημοσίων σχολῶν· ἀλλὰ τὸν μισθὸν τοῦτον δὲν ἔδιδε τὸ Κράτος, ἀλλ' αἱ πόλεις, ἐν αἷς ἦσαν ἰδρυμέναι αἱ Σχολαί· αἱ πόλεις ὠφελοῦντο ἐκ τῆς διδασκαλίας, καὶ αὐταὶ εὐλόγως ὥφειλον νὰ ποτίωσι τὸν μισθόν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπέβαλε τὸν φόρον, διότι εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὁ νόμος ὁ ἐπιτρέπων αὐτῷ νὰ καταργῇ τὰς φιλοδωρίας τῶν πόλεων, ὅτε ἐφαίνοντο αὐτῷ ἀνωφελεῖς, ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἐκεῖνας, εἰς τὰς ὁποίας ἐφαίνετο αὐτῷ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς συνεισφοράς. Διὰ τὴν ἐξουσίαν ταύτην ἐδύνατο νὰ διατάττῃ ὥστε αἱ πόλεις νὰ ὑφίστανται τὰς δαπάνας τῶν ἐν αὐταῖς Σχολῶν. Ἐχουσι λοιπὸν δίκαιον οἱ ἱστορικοὶ οἱ λέγοντες περὶ τοῦ Ἀντωνίνου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου καὶ ἄλλων ὅτι διέταξαν μισθοὺς τῶν διδασκάλων, *salaria instituit, salaria detulit*. Ἔδει μόνον νὰ προσθέσωσιν ὅτι ὁ μισθὸς οὗτος δὲν παρείχετο ὑπὸ τῶν ἰδίων ἡγεμόνων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν πόλεων, ἡ δὲ γενναιότης ἐκεῖνων δὲν ἐδαπάνῃ οὐδέν. Ἐὰν δὲ βλέπωμεν, ὅτι ἡ ὑπόμνησις αὕτη ἀναφαίνεται ὑπὸ διαφόρους κατὰ διαδοχὴν αὐτοκράτορας, τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι αἱ πόλεις δὲν ἀπέτιον ἐκουσίως τὸν φόρον καὶ συχνὰ ἐπειράθησαν νὰ παλαγῶσι τοῦ βάρους, εἰς ὃ ὑπεβλήθησαν χωρὶς νὰ ἐρωτηθῶσιν.

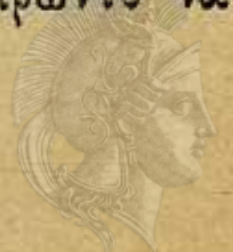
Οὕτως ἔν τισι μὲν τῶν πόλεων τῶν σπουδαίων ὑπῆρχον ὀλίγαι τινές
 ἑδραι μισθοδοτούμεναι ὑπὸ τοῦ Κράτους, ἐν πάσαις δὲ ταῖς ἄλλαις, τ.
 ἔ. καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ Κράτος ὑπῆρχον Οχολαὶ διατηρούμεναι δαπά-
 ναις τῶν κοινοτήτων. Τοιαύτη ἦτο ἡ διάταξις, ὑφ' ἣν διετηρήθη ἡ
 ἐκπαίδευσις μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος. Δὲν γινώσκω δὲ διατὶ ἤγειραν περὶ
 τούτου ἀμφιβολίας, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἔγγραφα ἐπιβεβαιοῦσι τοῦτο. Ὁ Λι-
 βάνιος ἐν τῷ λόγῳ ὑπὲρ τῶν ρητόρων τῆς Ἀντιοχείας βεβαιοῖ ὅτι δὲν
 εἶχον ἄλλον ὠρισμένον μισθὸν ἢ τὸν ὑπὸ τῶν πόλεων διδόμενον αὐτοῖς.
 Ὅτε Κώνστας ὁ Χλωρὸς διώρισε τὸν γραμματέα του Εὐμένην διευ-
 θυντὴν τῆς μεγάλης Σχολῆς Αὐγουστοδούνου (Autun), παρεχώρησεν
 αὐτῷ μισθὸν οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, ὅστις θὰ ἐλαμβάνετο ἐκ τῶν προ-
 σόδων τῆς πόλεως : *ex viribus hujus reipublicae*. Τὸ παράδειγμα
 τοῦτο δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐκωλύετο παντάπασιν νὰ
 ἐπεμβαίνειν εἰς τὰ τῆς διδασκαλίας καὶ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι τότε
 ἤδη αἱ Σχολαὶ ὑπήγοντο μέχρι τινὸς εἰς τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν. Ἀλλ' ἐ-
 πειδὴ αὐταὶ διατηροῦντο ὑπὸ τῶν πόλεων, αἵτινες παρῆχον τὰς δαπά-
 νας τῶν, κατ' ἀνάγκην αἱ Σχολαὶ αὐταὶ εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώ-
 πων εἶχον χαρακτῆρα δημοτικόν. Τοῦθ' ὅπερ ὁ Αὐσώνιος κυριολεκτικῶς
 λέγει, ἀνακαλῶν τὰ τριάκοντα ἔτη, τὰ ὅποια διῆλθεν ἐν Βορδιγά-
 λοις διδάσκων τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ἴδου ἡ φράσις τοῦ
 Αὐσωνίου : *exegi municipalem operam*, (εἰσέπραξα τὸν μισθὸν τῆς
 πόλεως). Διὰ τοῦτο οἱ Καθηγηταὶ δὲν ἐθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι τοῦ
 Κράτους. Ἐν τοῖς λόγοις τῶν ρητόρων τῆς Γαλλίας τοῦ Δ' αἰῶνος λέ-
 γεται πολλάκις ὅτι εἶνε ἀπλοῖ ἰδιῶται, *privati* καὶ τὸ ὑπουργημὰ τῶν
 ὀνομάζεται ἰδιωτικόν, *privatum ministerium*.

Ἀλλὰ τῆς δημοτικῆς ταύτης διδασκαλίας ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς εἶδο-
 μεν, εἶχε τὴν ἐξουσίαν καὶ ἦτο φυσικόν ὅτι ἡ ἐξουσία του σὺν τῷ χρόνῳ
 προϊόντι ἐγίνετο ἐπαισθητοτέρα. Ὅσάκις αἱ καταχρήσεις ὑπερέβαινον
 τὰ ὅρια, ἠναγκάζετο νὰ παρεμβαίνει· ἦτο ἀνάγκη νὰ σωφρονίζῃ τὰς
 πόλεις ὅσαι ἠρνοῦντο νὰ καταβάλλωσι τὰς ἀπαιτούμενας δαπάνας
 ὑπὲρ τῶν Σχολῶν. Ἡ κατάστασις τῶν Καθηγητῶν ἐν πολλαῖς τῶν
 πόλεων ἦτο ἀξιοθρήνητος. Ὁ Λιβάνιος λέγει περὶ τῶν ἐν Ἀντιο-
 χείᾳ Καθηγητῶν, ὅτι δὲν ἔχουσιν οἶκημα καὶ ζῶσιν ἐν πανδοχείοις,
 ὡς διορθωταὶ ὑποδημάτων. Ἐνεχυριάζουσι τὰ κοσμήματα τῶν γυ-
 ναικῶν τῶν διὰ νὰ ζῶσιν· ὅταν βλέπωσι τὸν ἀρτοποιὸν διερχόμε-
 νον, τολμῶσι νὰ τρέχωσιν ὀπίσω αὐτοῦ, διότι πεινῶσι, καὶ ἀναγ-
 κάζονται νὰ φεύγωσιν αὐτόν, διότι ὀφείλουσιν αὐτῷ χρήματα. Τῆς
 ἀθλιότητος αὐτῶν ταύτης αἰτία εἶνε ἡ τῶν πόλεων ἀμέλεια ἢ ἡ

κακὴ πίστις αὐτῶν, διότι δὲν ἐκτελοῦσι τὰς ὁποίας ἀνέλαβον ὑποχρεώσεις. Ὁ Λιβάνιος μέμφεται αὐτάς, διότι δίδουσιν εἰς τοὺς Καθηγητάς ἐλάχιστα καὶ οὐδέποτε προθυμοποιοῦνται νὰ ἀποτίσωσιν αὐτοῖς τὸν μισθόν. « Ἀλλὰ, θὰ εἶπη τις, δὲν ἔχουσι τὸν μισθόν, ὃν ἐτησίως λαμβάνουσιν ; Ἐτησίως ; Οὐχί. Διότι ἄλλοτε μὲν τὸν λαμβάνουσι καὶ ἄλλοτε δὲν τὸν λαμβάνουσιν. Ἀναγκάζουσιν αὐτοὺς νὰ περιμένωσι καὶ οὐδέποτε δίδουσιν αὐτοῖς τὸν μισθὸν ὁλόκληρον ». Πρέπει νὰ ποδώσωμεν δικαιοσύνην εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Δ' αἰῶνος, οἵτινες συγκινηθέντες ἐκ τῆς ἀθλίας καταστάσεως τῶν Καθηγητῶν, ἐπειράθησαν νὰ βελτιώσωσι τὴν θέσιν των. Ὁ Κωνταντῖνος διὰ νόμου διέταξε νὰ πληρώνωνται εἰς τὸ ἐξῆς τακτικώτερον : *Mercedes eorum et salaria reddi praecipimus*. Ὁ μαθητὴς τοῦ Αὐσωνίου Γρατιανὸς χωρεῖ ἔτι περαιτέρω· διακηρύττει ὅτι δὲν ἀνέχεται πλέον νὰ φέηται ἡ μισθοδοσία τῶν Καθηγητῶν εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν πόλεων καὶ διατάσσει, ἵνα ἐκάστη αὐτῶν κατὰ τὴν ἀξίαν τῆς μισθοδοτῆς τοὺς γραμματικούς καὶ τοὺς ρήτορας. Θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ὅτι ἀναγράφει τοὺς μισθοὺς των ἐν τῷ δημοτικῷ προϋπολογισμῷ μετὰ τῶν ὑποχρεωτικῶν δαπανῶν.

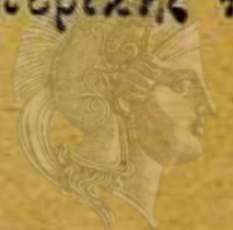
Πάντα τὰ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων λαμβανόμενα μέτρα ὑπὲρ τῆς προόδου τῶν Σχολῶν δεικνύουσιν ἔνθεν μὲν τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ὑπὲρ αὐτῶν ἔχουσιν, ἔνθεν δὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ὑποβάλλωσιν αὐτάς, καθ' ὅσον δύνανται, ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῶν προστασίαν. Τοῦτο δὲ ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος ἐπεκράτησε μεγάλη αὐθαιρεσία καὶ ἀβεβαιότης ἐν τῷ τρόπῳ τῆς ἐκλογῆς τῶν Καθηγητῶν. Περὶ τῶν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων ἰδρυθεῖσων καὶ δαπάναις αὐτῶν διατηρουμένων ἐδρῶν δὲν ἐδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία· εἶχον προφανῶς τὸ δικαίωμα τοῦ ὑποδεικνύειν τοὺς μέλλοντας νὰ κατέχωσιν αὐτάς καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐξήσκουν κατὰ διαφόρους τρόπους. Συνέβαινε νὰ πεκδύωνται καὶ νὰ παραδίδωσιν αὐτὸ εἰς ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης των· οὕτως ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἐπεφόρτισε τὸν ἀρχαῖόν του διδάσκαλον, Ἡρώδην τὸν Ἀττικόν, νὰ φροντίζῃ περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν ἐδρῶν, τὰς ὁποίας αὐτὸς εἶχεν ἰδρύσῃ. Ἡ ἐκλογὴ ἐνίοτε ἀφίετο εἰς ἐπιτροπίαν ἀνδρῶν λογίων, οἵτινες προσεκάλουν τοὺς ὑποψηφίους καὶ ἐπρότεινον αὐτοῖς νὰ πραγματευθῶσι θέμα τι, ὅπερ ἐγένετο ἀφορμὴ ἀληθῶν διαγωνισμῶν. Πολλάκις δὲ καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ διώριζε τοὺς Καθηγητάς· ὁ Φιλόστρατος ἀναφέρει, ὅτι οἱ σοφισταὶ τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες ἐφρόντιζον « νὰ κάθηνται ἐπὶ τοῦ θρόνου », ὡς ἔλεγον, ἐπορεύοντο εἰς Ρώμην καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ Σεβήρου καὶ τοῦ Καρακάλλα, ἐπειδὴ ἐγίγνωσκον τὴν δύναμιν τῆς Ἰουλίας, ἐπειρῶντο νὰ

εἰσδύσωσιν εἰς τοὺς γεωμέτρους καὶ τοὺς φιλοσόφους, ὅφ' ὧν ἡ Ἰουλία ἤθελε νὰ περιστοιχίζεται. Τῇ προστασίᾳ τῆς σοφῆς ἡγεμονίδος ἦσαν βέβαιοι ὅτι θὰ ὑπερίσχυον τῶν ἀντιπάλων. Τοὺς δὲ ὑπὸ τῶν πόλεων μισθοδοτούμενους Καθηγητὰς διώριζον φυσικῶ τῷ λόγῳ αὐταὶ αἱ πόλεις. Εἶνε δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι οἱ βουλευταὶ αὐτῶν συνεβουλεύοντο τοὺς ἱκανοὺς νὰ κρίνωσιν, ἀλλ' ἡ ἐκλογή ἀνῆκεν εἰς αὐτάς. Καὶ ἐχρειάζετο μὲν, κατὰ τὴν ἐπίσημον ἔκφρασιν, ὁ καθηγητὴς νὰ ἐγκριθῇ δι' ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου, *decreto ordinis probatus* καὶ ἐὰν δὲν ἐξεπλήρου τὰς ὁποίας ἔλαβεν ὑποχρεώσεις, τὸ ἐκλέξαν αὐτὸν συμβούλιον ἐδύνατο νὰ τὸν παύσῃ· ἀλλ' ἐνταῦθα βλέπομεν ὅτι ἐνωρὶς παρενέβαινε ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰσχὺς· ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι μορφοῦνται ἐν ταῖς Σχολαῖς καὶ πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον πρέπει νὰ ἐκπαιδεύωνται καλῶς, ὁ αὐτοκράτωρ νομίζει ὅτι ἐπιτρέπεται αὐτῷ νὰ ἐκλέγῃ τοὺς διδασκάλους. Τὸ δικαίωμα τοῦτο οὐδεὶς διαμφισβητεῖ αὐτῷ καὶ ὅτε ὁ Εὐμένης ἐκλήθη ὑπὸ Κώνσταντος τοῦ Χλωροῦ νὰ διευθύνῃ τὴν Σχολὴν τοῦ Αὐγουστοδούνου, οἱ κάτοικοι ἠὲ χαρίστησαν τὸν ἡγεμόνα ἐπὶ τῇ μερίμνῃ, ἣν ἐδείκνυεν ὑπὲρ αὐτῶν· ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο σπανία· διότι αἱ πόλεις ἐξέλεγον σχεδὸν πάντοτε τοὺς διδασκάλους τῶν Σχολῶν των, ὁ δὲ ἡγεμὼν ἐνησχολεῖτο εἰς τοῦτο κατ' ἐξαίρεσιν. Πρῶτος ὁ Ἰουλιανὸς ἐκανόνισεν ὀριστικῶς τὸ ζήτημα τοῦτο, διότι εἶχε μέγα διαφέρον νὰ τὸ πράξῃ. Διὰ διατάγματος περιβοήτου ἀπηγόρευε τοῖς Χριστιανοῖς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς δημοσίαις Σχολαῖς· κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, ἀπέκλεισαν αὐτοὺς τῆς παιδείας ὡς κλέπτας τῶν ξένων κτημάτων. Ἀλλὰ πολλαὶ πόλεις ἦσαν εὐνοϊκαὶ τῷ Χριστιανισμῷ καὶ ὅπως τὸ διάταγμα ἐκτελεσθῇ, ἐχρειάζετο νὰ ἐπιβλέπωσιν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκλογήν. Ὄρισε λοιπὸν διὰ νόμου τῷ 362, ἐπειδὴ δὲν ἐδύνατο νὰ ἐνασχολῇται περὶ πάντα, οἱ Καθηγηταὶ νὰ διορίζωνται ὑπὸ τῶν φρατριῶν, ὅπερ, ὡς εἶδομεν, συνήθως ἐγίνετο· ἀλλὰ προσέθετο, ὅπερ ἦτο νέον, ἡ ἐκλογή τῶν φρατριῶν νὰ ὑποβάλληται εἰς τὸν αὐτοκράτορα, «ὅπως, ὡς ἔλεγεν, ἡ ἐπικύρωσις τοῦ δίδῃ μείζονα ἰσχὺν εἰς τὴν ἐκλογήν τῆς πόλεως». Δὲν βλέπομεν δὲ ἂν ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀντιπράξῃ ὁ νόμος οὗτος ἀνεκλήθη καὶ δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔκτοτε μετέσχεν ἐπισήμως καὶ κανονικῶς τοῦ διορισμοῦ πάντων τῶν Καθηγητῶν τοῦ Κράτους.

Ἡ τελευταία πρόοδος ἐν τῇ πορείᾳ ταύτῃ συνετελέσθη τῷ 425 ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολῆς.

Ἡ Σχολὴ αὕτη ἰδρύθη ἐν τῷ Καπιτωλίῳ τῆς αὐτοκρατορικῆς πόλεως

ὑπὸ τὰς τρεῖς βορείους στοάς, αἵτινες περιεῖχον εὐρείας ἐξέδρας καὶ τὴν ὁποίαν ἐπεξέτεινεν ἔτι ἀγοράσας τὰς πλησίον οἰκίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν αἰθουσῶν ἐπολλαπλασιάσθη καὶ ἦσαν μακρὰν ἀλλήλων, ὅπως μηδὲν μάθημα ταραττήται ἐκ τοῦ θορύβου τῶν μαθητῶν ἐν τῇ πλησίον παραδόσει. Οἱ Καθηγηταὶ ἦσαν τριάκοντα καὶ εἰς τρεῖς ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Λατῖνοι, πέντε ρήτορες καὶ δέκα γραμματικοὶ Ἕλληνες, εἰς φιλόσοφος καὶ δύο νομοδιδάσκαλοι.

Οὕτως ιδρύθη Σχολή, ἣν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τώρα ἡ αὐτοκρατορικὴ θέλησις ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ νόμος δὲν λέγει τίς θὰ δαπανᾷ, ἀλλ' εἶνε πολὺ πιθανόν, ὅτι αἱ δαπάναι ἐλαμβάνοντο ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ. ὅ,τι δὲ εἶνε βέβαιον εἶνε ὅτι οἱ Καθηγηταὶ ἐθεωροῦντο ὡς ὑπάλληλοι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφασίζει, ἵνα, μετὰ εἰκοσαετῇ εὐδόκιμον καὶ ἄμεμπτον ὑπηρεσίαν, λαμβάνωσιν ἅμα τῇ ἀποχωρήσει τῶν τὸ ἀξίωμα τοῦ κόμητος τῆς πρώτης τάξεως καὶ κατατάσσονται εἰς τὴν τάξιν τῶν *ex-vicarii*. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ Κράτους συνεστάθη, καὶ τὸ περίεργον εἶνε ὅτι καθ' ἣν ἡμέραν ἤρξατο ὑφισταμένη, ἔσχε τὸ μονοπώλιον. Ἐνῶ δὲ ὁ νόμος ἀπαγορεύει τοῖς καθηγηταῖς τοῦ Πανεπιστημίου νὰ διδάσκωσιν ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπαγορεύει τοῖς ἄλλοις νὰ ἔχωσι δημόσια σχολεῖα καὶ δὲν κωλύει αὐτοὺς νὰ διδάσκωσιν ἐν ταῖς οἰκογενείαις: *intra privatos parietes*. Ἐὰν ὅμως συνοδεύωνται ἔξω ὑπὸ τῶν μαθητῶν τῶν, ἐὰν συνάγωσιν αὐτοὺς ἐν ἰδίᾳ οἰκίᾳ, θὰ τιμωρῶνται αὐστηρότατα καὶ θὰ ἐκδιώκονται τῆς πόλεως.

Καίτοι ὁ νόμος ὑπεγράφη ὑπὸ Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Γ' καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου, δὲν γινώσκωμεν ἐὰν δὲν ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον ἐν τῷ Δυτικῷ Κράτει, ὅπερ τότε ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνήκει εἰς τοὺς περὶ τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἀσχολουμένους νὰ μάθωσι ποία ὑπῆρξεν ἡ τύχη του καὶ τί συνέβη μετὰ ταῦτα ἐν τῷ ἔργῳ Θεοδοσίου τοῦ Β'.

Ε'

Ἐφθάσαμεν εἰς τὴν πλήρη διοργάνωσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως περὶ τὰ τέλη τοῦ Κράτους. ἅς ἐπιστρέψωμεν ἤδη εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἐποχὴν. Ἄς πειραθῶμεν νὰ λάβωμεν γνῶσιν τινα ρωμαϊκοῦ σχολείου κατὰ τὸν Γ' καὶ Δ' αἰῶνα μετὰ Χριστόν, ἅς μάθωμεν τί ἐγίνετο, πῶς ἔζων καί, ἐὰν εἶνε ἡμῖν δυνατόν, νὰ γνωρισθῶμεν μετὰ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν, Ἐφ' ὅλων τούτων τῶν ζητημάτων οἱ

ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἱκανοποιοῦσι μὲν δυστυχῶς τὴν ἡμετέραν περιεργίαν, παρέχουσιν ὅμως ἡμῖν πληροφορίας τινάς, τὰς ὁποίας εἶνε ὠφέλιμον νὰ συλλέξωμεν.

Τότε, ὡς σήμερον, σχολεῖόν τι εἶχεν ἀριθμὸν τινα Καθηγητῶν συνηνωμένων ἐν κοινῷ τόπῳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς νεολαίας καὶ ὁ σύλλογος οὗτος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἔχῃ τὸν προϊστάμενόν του. Ἐπειδὴ οἱ Ρωμαῖοι εἶχον πολὺν τὸν σεβασμὸν εἰς τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐπείθειαν, ἐξ ἀνάγκης τὰ ἱδρύματα ταῦτα θὰ εἶχον διεύθυνσιν. Εἶνε τῷ ὄντι ζήτημα, τίς ἦτο ὁ πρῶτος τῶν διδασκάλων, *summus doctor*, τῆς Σχολῆς τοῦ Αὐγουστοδούνου· φαίνεται βεβαίως ὅτι εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν ἄλλων· εἶνε πρόσωπον σπουδαῖον, λαμβάνον μεγαλήτερον μισθὸν καὶ τὸ ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ ὁ ἴδιος φροντίζει νὰ ἐκλέγῃ. Εἶνε πιθανὸν ὅτι ἦτο Καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ, ἣν συγχρόνως διηύθυνε καὶ ἡ θέσις του θὰ ἦτο σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τῶν κοσμητόρων τῶν ἡμετέρων Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν. Ταῦτα μόνον γινώσκουμεν περὶ τούτου.

Εἶδομεν ὅτι ἡ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ σπουδαιοτάτη τοῦ Κράτους, εἶχε τριάκοντα καὶ ἓνα Καθηγητάς, εἴκοσι γραμματικούς, ὀκτὼ ρήτορας, δύο νομομαθεῖς καὶ ἓνα φιλόσοφον. Ὁ κατάλογος οὗτος παραβαλλόμενος πρὸς τὰ σημερινὰ πανεπιστήμια φαίνεται ἀτελέστατος. Χωρὶς νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς ἱατρικῆς, ἣτις ἐδιδάσκετο τότε κατὰ ἴδιον τρόπον, ἐκπληττόμεθα βλέποντες ὅτι αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν εὐδοκιμοῦσιν· αὐταὶ δὲν ἐδιδάσκοντο ὑπὸ διδασκάλων εἰδικῶν· ὁ γραμματικὸς θὰ μετέδιδε μὲν γνώσεις τινάς αὐτῶν, ἀλλ' εἶχε τόσα ἄλλα νὰ ἐκτελῇ, ὥστε δὲν ἐδύνατο νὰ εὐρίσκῃ τὸν καιρὸν νὰ ἐμβάθυνῃ εἰς αὐτάς. Παρὰ τὰ κενὰ ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἐκπλήττουσιν ἡμᾶς, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ διδασκαλία θὰ ἦτο ἐκτενεστέρα καὶ ποικιλωτέρα ἢ ἄλλαχοῦ. Διότι πρῶτον ἐν ταῖς ἄλλαις Σχολαῖς δὲν ἀπαντῶμεν πλέον νομομαθεῖς. Τὸ δίκαιον, ἡ ρωμαϊκὴ αὕτη ἐπιστήμη, εἶχε διδασκάλους μόνον ἐν ταῖς δύο πρωτεύουσαις τοῦ Κράτους καὶ ἐν τῇ σχολῇ τῆς Βηρυτοῦ, ἣτις φαίνεται ὅτι περὶ αὐτὸ ἐνησχολεῖτο ἰδίᾳ. Ἡ φιλοσοφία ἐδιδάσκετο τότε σπουδαίως μόνον ἐν Ἀθήναις. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν ἐδυνήθη νὰ κατανικήσῃ τὴν ἀπέχθειαν τὴν ὁποίαν οἱ Ρωμαῖοι ἔδειξαν πρὸς αὐτὴν εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς καὶ παρὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν ἄλλων οὐδέποτε εἰσῆλθεν εἰς τὸν κανονικὸν κύκλον τῶν σπουδῶν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ἐπιστήμη συμπληρωτικὴ, εἰς ἣν ἀρέσκονται μὲν τινες περίεργοι, τὸ δὲ πλῆθος ἐγὼρὶς ἀπέφυγεν. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων, ἀφ'

ὧν αὐτὴ ἐκπέμπει ἔτι τόσην λάμψιν, οἱ αὐτοκράτορες διστάζουσι νὰ περιλάβωσι τοὺς φιλοσόφους εἰς τοὺς ἐξαίρεθέντας τῶν δημοσίων φόρων. Διότι δι᾽σχυρίζονται πρῶτον μὲν, ὅτι εἶνε τόσοι ὀλίγοι, ὥστε εἶνε ἀνωφελές νὰ περιλάβωσι καὶ αὐτούς, ἔπειτα ἐπειδὴ ἐπαγγέλλονται τὴν περιφρόνησιν τοῦ πλούτου, δὲν πρέπει νὰ πλουτίζωσιν αὐτοὺς πολὺ. Πρόφασις ἀστεία, ἐπιτρέπουσα εἰς τὸν νομοθέτην νὰ στερῇ αὐτοῖς τὰ πρόνομια, τὰ ὅποια παραχωρεῖ εἰς τοὺς ἄλλους διδασκάλους τῆς νεολαίας. Ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἡ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ὑπόληψις ἐξακολουθεῖ ἐλαττωμένη. Ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιφέρει κατ'αὐτῆς τὸν τελευταῖον κτύπον, ὁ δὲ ἱερός Αὐγουστῖνος λέγει ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ οὐδαμοῦ αὐτὴ διδάσκεται. Εἰς τὰ συνήθη λοιπὸν σχολεῖα μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες ὑπάρχουσιν.

Μόνον γραμματικοὶ καὶ ρήτορες συνεκρότουν τὴν Σχολὴν τῶν Βορδιγάλων (Bordeaux), ἣν γινώσκομεν ἀκριβέστερον ἢ ἄλλας ἔνεκα τοῦ Αὐσωνίου, ὅστις πολλὰ περὶ αὐτῆς λέγει· διότι ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ ἔπειτα ἐπὶ τριάκοντα ἔτη διδάσκαλος αὐτῆς. Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ ἠρέσκετο, ὡς ἀρέσκονται πάντες οἱ γέροντες, νὰ ἐπανέρχεται εἰς τὰς ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του καὶ ἐπειδὴ ἦτο στιχουργὸς ἄμεμπτος, ἔχαιρε διηγούμενος αὐτὰς ἐμμέτρως. Ἡμέραν τινὰ τῷ ἐπῆλθεν ἡ σκέψις νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν μνήμην τῶν ἀποθανόντων συγγενῶν του καὶ νὰ συνθέσῃ ποίημα, ὅπερ ἐκάλεσε *parentalia*, εἶδος νεκρολογίας, ἐν ᾗ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τοὺς μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένους ἐξαδέλφους. Ἄλλοτε πάλιν ἐξύμνησε τοὺς ἀρχαίους τοῦ Καθηγητάς, οὓς ἀπαριθμεῖ πάντας ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἀφιεροῖ εἰς ἕκαστον αὐτῶν ποίημα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μακρόν, κατὰ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν φήμην αὐτῶν. Ἡ ἐπισκόπησις αὕτη θὰ ἐφαίνετο ἡμῖν μονότονος, ἐὰν μὴ παρεῖχεν ἡμῖν λεπτομερείας περὶ τοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τοῦ Δ' αἰῶνος, ὅπερ ζητοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν.

Βλέπομεν ἐν τοῖς ἀνωτέρω ποιήμασιν ἐν πρώτοις τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων γραμματικῶν, διότι αἱ δύο κλασικαὶ γλῶσσαι διετέλουν οὕσαι ἡ βάσις τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδεύσεως. Εἶνε ὁμῶς φανερόν, ὅτι ἐν ταῖς δυτικαῖς χώραις ἡ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἄρχεται μὴ οὕσα πλέον ἐν ἀκμῇ. Καὶ ὁ Αὐσώνιος, καίτοι ἐξυμνεῖ τὴν ἱκανότητα τῶν Ἑλλήνων γραμματικῶν, αἰτιᾶται ἑαυτὸν ὅτι ὀλίγον ὠφελήθη ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν. Προστίθῃσι δὲ ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις σχολείοις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδασκαλίας ταύτης δὲν ἦτο μέγα. Τὸ αὐτὸ ἦτο καὶ ἐν Ἀφρικῇ, ἐνθα ἐπὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἀπουληίου οἱ λόγοι ὠμίλουν ἐπίσης εὐκό-

λως τὴν Ἑλληνικὴν, ὡς καὶ τὴν Λατινικὴν. Ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος, ὅστις, καίτοι ἔμαθε τόσα, ὁμολογεῖ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐπροξένει ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ μεγάλην δυσαρέσκειαν καὶ εἶνε εὐκόλον νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ὅτι δὲν ἠπίστατο αὐτὴν καλῶς. Οὕτω δὲ συνεπληροῦτο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Οἱ Λατῖνοι γραμματικοὶ τὸναναντίον ἐτιμῶντο πάρα πολύ. Πάντες οἱ μαθηταὶ διήρχοντο διὰ τῶν χειρῶν των καὶ ἔμενον ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς τάξεις των.

Ἐντεῦθεν ἐνίοτε ἐπλούτουν. Καὶ ὁμῶς ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ ἐθεωροῦντο πολὺ κατώτεροι τῶν ρητόρων. Ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Αὐσωνίου οἱ ρήτορες παρίστανται ἡμῖν ὡς ἄνδρες ἐξέχοντες, οὓς ὁ αὐτοκράτωρ λαμβάνει ἐκ τῶν ἐδρῶν των, ὅπως προσαρτήσῃ αὐτοὺς εἰς ἑαυτὸν ὡς γραμματεῖς τοῦ Κράτους ἢ διορίσῃ αὐτοὺς κυβερνήτας ἐπαρχιῶν καὶ ὑπάρχους τῆς αὐλῆς. Οἱ μὴ ἀνυψούμενοι εἰς τοιαῦτα ἀξιώματα καὶ μὴ ἐγκαταλείποντες τὴν Σχολὴν ἔχουσιν οὐχ ἥττον ἐν τῇ πόλει, ἐν ἣ διδάσκουσι, θέσιν λαμπράν, διότι πλουτοῦσιν ἐκ τῶν γάμων, νυμφεύονται ἀγυναῖκας εὐγενεῖς καὶ πολυφέρνους». Εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῶν φοιτᾷ ἡ ἀριστοκρατία· ἡ τράπεζά των ἀπολαύει φήμης καὶ προσέρχονται ἐκεῖσε οὐχὶ τόσον ἐνεκα τῶν δαπανῶν τοῦ οἰκοδεσπότου, ὅσον ἐνεκα τοῦ τέρποντος πνεύματος αὐτῶν καὶ ἐνεκα τοῦ θελγήτρου τῆς δηκτικῆς συναναστροφῆς.

Ὅπως ἐννοήσωμεν πῶς οἱ Καθηγηταὶ ἐγίγνοντο ἐνίοτε πλούσιοι, ἀνάγκη νὰ ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἡ μισθοδοσία των ἐδύνατο νὰ αὐξάνηται πολὺ. Ὁ μισθὸς των συνίστατο ἐκ τοῦ μισθοῦ τοῦ κράτους ἢ τῶν πόλεων καὶ ἐκ τῶν διδάκτρων τῶν μαθητῶν, τ. ἔ. ἐκ μισθοῦ ὠρισμένου καὶ ἐκ τυχυροῦ. Τὸ κράτος ἐν ταῖς σπανίαις ἐδραῖς τὰς ὁποίας εἶχε προικίσῃ, ἦτο ἀρκετὰ γενναῖον· αἱ δὲ πόλεις, ὡς εἶδομεν, δὲν ἐφιλοτιμοῦντο νὰ μισθοδοτῶσι καλῶς τοὺς διδασκάλους των καὶ νὰ πληρῶνωσιν αὐτοὺς τακτικῶς. Ὁ πλοῦτος, ὅσάκις κατώρθωνον νὰ πλουτῶσιν, προήρχετο κυρίως ἐκ τῶν μαθητῶν των. Διὰ τοῦτο εἰργάζοντο νὰ προσελκύωσιν ὅσον τὸ δυνατόν πλείστους μαθητὰς εἰς τὰ σχολεῖά των. Ἐντεῦθεν ἡ πρὸς ἀλλήλους βιαία πάλη, αἱ ἐμπαθεῖς ἀντιζηλίαι, ὁ φλογερὸς ζῆλος νὰ γείνωσι γνωστοὶ καὶ ἡ χρῆσις μέτρων πολὺ παραδόξων, ὅπως διασπείρωσι τὴν φήμην των. Ἐπὶ τοῦ Αὐλοῦ Γελλίου οἱ γραμματικοὶ καὶ οἱ ρήτορες τῆς Ρώμης ἐφοίτων εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα, ἐν οἷς ἐδίδετο αὐτοῖς ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξωσι τὴν ἐπιστήμην των καὶ νὰ ἐπιδεικνύωνται διὰ λόγων ὡραίων· ὁ οἰκογενειάρχης, ὅστις δὲν ἐπίστευε τὴν φήμην καὶ ᾔθελεν ὁ ἴδιος νὰ ἐκλέξῃ τὸν διδασκαλὸν τῶν

τέκνων του, μετέβαινε νὰ τοὺς ἀκούῃ καὶ ἐξέλεγε τὸν ἄριστα ὁμιλοῦντα. Ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα οἱ Καθηγηταὶ ἀφθονοῦσιν, ὁ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς κατὰ κτήσεως τῶν μαθητῶν εἶνε φυσικῶς ζωηρότερος καὶ δυσχερέστερος. Συνήθως ὁ γραμματικὸς συνεννοεῖται μετὰ τοῦ παιδαγωγοῦ, μετὰ τοῦ δούλου δηλ. ὅστις εἶνε ἐπιφορτισμένος νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπὶ τῆς ἐργασίας τοῦ τέκνου· τὸν παιδαγωγὸν διαφθείρει διὰ δώρων, δίδει αὐτῷ χρήματα καὶ ὁ παιδαγωγὸς συνιστᾷ εἰς τὸν πατέρα τὸν πλειοδοτήσαντα γραμματικόν. Ἐν Ἀθήναις συμβαίνουναι χειρότερα. Ὅταν ὁ μαθητὴς ἀποβιβάζεται εἰς Πειραιᾶ, συναντᾷ πρῶτον τοὺς ὁπαδοὺς ἐκάστης φιλοσοφικῆς Σχολῆς προσπαθοῦντας νὰ πείσωσιν αὐτὸν ὑπὲρ τῆς Σχολῆς των, ὡς εὐρίσκομεν σήμερον τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ξενοδοχείων συνιστάντας τὸ ξενοδοχεῖον τῶν κυρίων των. Καὶ ὅταν ἐκλέξη τὴν Σχολήν, δὲν τελειώνει τὸ πᾶν· διότι οἱ Καθηγηταὶ ἐργάζονται διὰ παντὸς μέσου νὰ ποσπῶσι τοὺς μαθητὰς τῶν ἄλλων. Κατὰ τὸν Φιλόστρατον, ὑπῆρχον Καθηγηταὶ δίδοντες καλὰ γεύματα, ἐν οἷς ὑπηρέτουν ὠραῖαι μικραὶ ὑπηρέτριαι, ἵνα συλλαμβάνωσι τοὺς νέους εἰς τὰ δίκτυά των. Καὶ αὐτὸς ὁ Λιβάνιος, ὁ χρηστὸς Λιβάνιος, δὲν ἀπηξίου νὰ μεταχειρίζηται ἐνίοτε ἀθῶους ἐπαίνους (ρεκλάμας). Παρεκάλει τοὺς ἄρχοντας, ὅσοι ἤθελον τὸ καλὸν του, ὅσάκις ἤκουον ὁμιλοῦντά τινα τῶν μαθητῶν του καὶ τὸ κοινὸν ἐφαίνετο εὐχαριστημένον, νὰ ἐρωτῶσι: «ποῦ ἄρά γε ὁ νέος αὐτὸς ἐσπούδασε». Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ Σχολὴ τοῦ Λιβανίου ἐδύνατο νὰ διαφημισθῇ· ἐκτὸς τούτου ὁ Λιβάνιος ἐβασίζετο ἔτι μᾶλλον ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς Σχολῆς του ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ ἱκανότητος καὶ εἶχε δίκαιον· διότι καθ' ἣν ἡμέραν ἔκαμεν ἑναρξιν τῶν μαθημάτων του ἐν τῇ Σχολῇ του εἶχε δώδεκα μόνον ἀκροατάς, μετὰ δὲ τὰς πρώτας του δημηγορίας, ἐγένοντο πεντήκοντα καὶ μετ' ὀλίγον, ὡς λέγει, ἡ φήμη του ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε ἔψαλλον τὰ προοίμιά του ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τὸ δυστύχημα εἶνε, ὅτι, ὅταν ἀποκτήσωσι τὴν φήμην καὶ τὸν πλοῦτον ἐκ τῶν μαθητῶν, φέρονται πρὸς αὐτοὺς πολὺ χαλαρῶς καὶ ἀμελοῦσι τῆς χρηστότητος αὐτῶν. Καθὼς ἔσχον μεγάλας δυσκολίας νὰ προσελκύσωσι μαθητάς, εἶνε ἔτοιμοι νὰ ποιῶσιν αὐτοῖς πολλὰς ὑποχωρήσεις, ὅπως τοὺς συγκρατῶσι. Δὲν τολμῶσι πλέον νὰ ἐπιπλήττωσι τοὺς μαθητὰς ἐκ φόβου μήπως ζητήσωσιν ἄλλους Καθηγητάς ἐπιεικεστέρους. Οἱ ὅροι ἐπὶ τέλους ἀναστρέφονται καὶ οἱ μαθηταὶ μετ' ὀλίγον γίνονται διδάσκαλοι. Ὁ σοφὸς Φαβωρίνος δυσηρεστεῖτο διὰ τὰς ταπεινωτικὰς ταύτας ὑποχωρήσεις· ἀβλέπομεν, λέγει, Καθηγητάς, οἵτινες διδάσκουσι τοὺς πλουσίους νέους, χωρὶς νὰ προσκαλῶνται. Καθήμενοι πρὸ τῆς θύρας, περιμένουσιν ἡσύχως νὰ συνέλθωσι

ἐκ τοῦ πολλοῦ οἴνου, ὃν τῇ προτεραίᾳ ἔπιον ἐν τοῖς συμποσίοις».

Μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τοὺς μαθητάς. Ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς καὶ νῦν δύο κλάσεις λίαν διάφοροι, ἡ κλάσις τῶν χρηστῶν μαθητῶν καὶ ἡ τῶν κακῶν. Οἱ χρηστοὶ μαθηταὶ εἶνε εἰς ἡμᾶς γνωστοὶ ἔκ τινων διηγήσεων τοῦ Αὐλοῦ Γελλίου. Ὁ ἔξοχος οὗτος ἀνὴρ, καίτοι κατάρθωσε νὰ περιβληθῇ πολιτικὰ ἀξιώματα, ὑπῆρξε πάντοτε ἐκ τῶν χρηστῶν καὶ ἐπιμελῶν ἐκείνων μαθητῶν, οἵτινες ἐπαναλαμβάνουσι κατ' ὅλον τὸν βίον των μετ' ἀκριβείας τὸ διδαχθὲν μάθημα. Ὅμιλεῖ περὶ τῶν Καθηγητῶν του μετὰ τρυφερότητος· ὁ εὐτυχὴς αὐτοῦ χρόνος ὑπῆρξεν ὁ χρόνος τῶν σπουδῶν καὶ ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ τὸν ἐπαναφέρει πάντοτε εἰς τὸ σχολεῖον· ὅτε δὲ ἦτο ἐκεῖ, ἀνῆκεν εἰς τοὺς λαμπροὺς ἐκείνους μαθητάς, οἵτινες προσεκολλῶντο ἰδιαίτατα πρὸς τὸν διδάσκαλόν των καὶ δὲν ἐγκατελίμπανον πλέον αὐτόν. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ μαθήματος, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι ἀνεχώρουν, αὐτοὶ ἔμενον. Εἶνε σπάνιον ὁ διδάσκαλος νὰ ἔχῃ δωμάτιον ἰδιαίτερον, εἰς ὃ νὰ ποσύρηται, ὅταν κλείῃ τὸ σχολεῖον. Συνήθως εἶνε ἄγαμος. (Ὁ Λιβάνιος ἔλεγεν εἰς ἓνα τῶν θαυμαστῶν του, ὅστις ἦλθε νὰ τῷ προσφέρῃ τὴν θυγατέρα του, ὅτι δὲν ἤθελε νὰ νυμφευθῇ, διότι ἐνυμφεύθη τὴν ρητορείαν). Οἱ μαθηταὶ του λοιπὸν εἶνε ἡ οἰκογένειά του. Διὰ τοῦτο ζῇ μετ' αὐτῶν οἰκειότατα· παρακάθηνται εἰς τὰ δεῖπνα, τὸν συνοδεύουσιν εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὸν ἀκολουθοῦσι καὶ εἰς τὸ προσκέφαλον ἀσθενοῦς φίλου. Ὁ βίος, ὃν διάγουσι μετ' αὐτοῦ, φαίνεται ἡμῖν πολὺ σοβαρὸς καὶ μάλιστα ὀλίγον ἀνιαρὸς· οὐδεμίᾳ στιγμῇ τῆς ἡμέρας παρέρχεται ἄνευ σπουδαίων ἐνασχολήσεων· ἀναγιγνώσκουσι κατὰ τὸ γεῦμα καὶ διαλέγονται ἐν τῷ περιπάτῳ. Ἡ ἀνάπαυσις διακρίνεται τῆς ἐργασίας διὰ τῆς φύσεως τῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια συζητοῦσιν. Τὰ ζητήματα ταῦτα τὰ τε ἐν ταῖς σπουδαίαις ὥραις καὶ τὰ τῆς ἀναπαύσεως φαίνονται ἡμῖν ἐνίοτε μικρολόγα καὶ λόγου ἀνάξια. Ἡμεῖς δὲν αἰσθανόμεθα τόσῃν εὐχαρίστησιν εἰς τοιαύτας σχολαστικὰς ἐρεῦνας καὶ εἰς ἐπιπόλαιον πολυμάθειαν, ἀλλὰ τότε ἐθέλγοντο ἐξ αὐτῶν. Ἡ γραμματικὴ, ἡ ρητορικὴ κατεῖχον τὸν νοῦν καὶ καθίστων αὐτὸν ἀναίσθητον τῶν ἄλλων. Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος διηγεῖται, ὅτι ἐπανῆλθεν ἐσπέραν τινὰ ἐπὶ πλοίου ἐξ Αἰγίνης εἰς Πειραιᾶ μετὰ τινων συμμαθητῶν του. «Ἡ θάλασσα ἦτο ἐν γαλήνῃ, λέγει, ὁ καιρὸς θαυμάσιος καὶ ὁ οὐρανὸς διαυγέστατος. Ἐκαθήμεθα πάντες ἐπὶ τῆς πρύμνης καὶ εἶχομεν τοὺς ὀφθαλμοὺς προσηλωμένους πρὸς τοὺς λάμποντας ἀστέρας». Καὶ διατὶ νομίζετε, ὅτι προσηλώνουσιν οὕτω τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸν οὐρανόν; Ὅπως ἔχωσι πρόφασιν τινὰ νὰ διαλέγωνται ἀγροίκως περὶ τοῦ ἀληθοῦς σχηματισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ

καὶ λατινικοῦ ὀνόματος τῶν ἀστερισμῶν. Ἴδου τί εὐρίσκουσι κάλλιον νὰ πράττωσιν οἱ νέοι, οἵτινες παρέπλεον τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀττικῆς ἐν καιρῷ λαμπρᾶς καὶ ἀστεροέσσης νυκτός! Θέλετε νὰ μάθητε τί ἦσαν αὐτοῖς αἱ ἡμέραι τῶν ἐορτῶν καὶ ποίας ἀνοησίας διέπραττον κατὰ τὰ Κρόνια (τὰ καρναβάλια); Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος λέγει καὶ τοῦτο· «ὅτε εἴμεθα ἐν Ἀθήναις, διερχόμεθα τὰ Κρόνια λίαν εὐαρέστως καὶ λίαν φρονίμως, μὴ διδόντες ἄνεσιν τῇ ψυχῇ ἡμῶν (*remittere animum*), διότι κατὰ τὸν Μουσώνιον, τὸ μὴ διδόναι ἄνεσιν τῇ ψυχῇ εἶνε τὸ αὐτὸ καὶ ἀνιέναι, χαλαροῦν αὐτὴν (*amittere animum*), ἀλλὰ τέρποντες καὶ ἀναπαύοντες αὐτὴν διὰ διαλέξεων δηκτικῶν καὶ χρηστῶν· συνηρχόμεθα πάντες περὶ τὴν αὐτὴν τράπεζαν καὶ ὁ ἐπιφορτισμένος ἐκ περιτροπῆς νὰ ἐτοιμάσῃ τὸ δεῖπνον, ὥφειλε πρότερον νὰ προμηθευθῇ βιβλίον τι ἀρχαίου Ἑλλήνου ἢ Λατίνου συγγραφέως μετὰ στεφάνου ἐκ δάφνης διὰ νὰ δοθῇ βραβεῖον τῷ νικητῇ· ἔπειτα παρεσκεύαζε ζητήματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν συνδαιτυμόνων, ὅτε δὲ ἔμελλε νὰ γείνῃ ἀνάγνωσις, ἐξῆγον τὰ ζητήματα διὰ κλήρου. Ἐὰν ὁ πρῶτος ἐκρίνετο ὅτι ἀπῆντησεν ὀρθῶς, ἐλάμβανε τὸ βραβεῖον. Ἄλλως μετέβαινον εἰς τὸν πλησίον καὶ ἐὰν τὸ ζήτημα ἔμενεν ἄλυτον, ἀνῆρτων τὸν στέφανον ἐπὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ, ὅστις προήδρευε τοῦ συμποσίου. Τὰ δὲ προτεινόμενα ζητήματα ἦσαν ἢ ἐρμηνεῖα κειμένου σκοτεινοῦ ἢ μικροῦ ιστορικοῦ προβλήματος, ἢ συζήτησις φιλοσοφικῆς γνώμης, σόφισμα πρὸς ἐπίλυσιν ἢ καὶ παράδοξός τις ἢ ἄχρηστος τύπος λέξεως ἢ ρήματος, ὑπὲρ ὧν ὥφειλον νὰ ἐκφέρωσι γνώμην. Οὕτως οὐ μόνον ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν τόποις, ἐν οἷς ὑπῆρχε χαρὰ καὶ διασκέδασις, ἐν Τιβούροις, ἐν Ὠστίᾳ, ἐν Πουτεόλοις, ἐν Νεαπόλει διήρχετο τὸν χρόνον τῶν ἐορτῶν ὁ Αὐλὸς Γέλλιος καὶ οἱ σπουδαῖοι τῶν φίλων του.

Κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι οἱ κακοὶ μαθηταὶ εἶχον ἄλλας κλίσεις καὶ παρεδίδοντο εἰς διασκεδάσεις ἥττον ἡσύχους. Ἦσαν θορυβώδεις καὶ ἄτακτοι· ὑπεδέχοντο τοὺς νεήλυδας διὰ παντοειδῶν ὕβρεων καὶ προσβολῶν καὶ ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ πληρώνωσιν ἀκριβᾶ τὴν ἀφιξίν των. Συνίστων ἐταιρίας, αἵτινες ἐνίοτε συνεπλέκοντο ἐν ταῖς ὁδοῖς. Τοιοῦτοι ὑπῆρχον ἐν Καρχηδόνι οἱ ὀνομαζόμενοι ἀνατροπεῖς, *eversores*, καὶ ἦσαν ἢ βάσανος τῶν καθηγητῶν καὶ συμμαθητῶν των. Ἐτάραττον τὸ μάθημα τῶν διδασκάλων, οἵτινες δὲν ἤρεσκον αὐτοῖς καὶ τοὺς ἠνάγκαζον νὰ κλείωσι τὸ σχολεῖόν των. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος διὰ νὰποφύγῃ αὐτοὺς, ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην καὶ διδάξῃ τὴν ρητορικὴν, ἀλλ' εὗρεν αὐτοῦ ἄλλα ἄτοπα, τὰ ὅποια δὲν ὑπώπτευσεν. Οἱ μαθηταὶ δηλ. εἶχον τὴν κακὴν συνήθειαν νὰ μὴ πληρώνωσι τοὺς Καθηγητάς

των· ὅτε ἔληγεν ἡ προθεσμία, ἔφευγον καὶ ἤκουον τῆς διδασκαλίας ἄλλων καὶ οὕτω μετέβαινον ἀπὸ διδασκάλου εἰς διδάσκαλον χωρὶς νὰ πληρώσωσιν οὐδέν. Ἀλλ' ὅμως ἔζων ὑπὸ αὐστηρὰν νομοθεσίαν, ἡ δὲ Κυβέρνησις μετεχειρίζετο κατ' αὐτῶν αὐστηρὰ μέτρα. Νόμος τις Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Α' δεικνύει πάντα τὰ ληφθέντα μέτρα, δι' ὧν συνεκράτουν αὐτοὺς εἰς τὸ καθήκον. Ὁ νόμος ἀπῆτει πρῶτον ἅμα τῇ ἀφίξει των νὰ παρουσιάζωνται εἰς τὸν ἄρχοντα τὸν ἐπιτετραμμένον τὴν καταγραφὴν τῆς πόλεως (*Magister census*)· νὰ ἐγχειρίζωσιν αὐτῷ τὸ διαβατήριον, ὅπερ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας των· τὸ διαβατήριον, δι' οὗ ἐδίδετο ἡ ἄδεια νὰ ἔλθωσιν εἰς Ρώμην νὰ σπουδάζωσιν, ἔδει νὰ περιέχῃ καὶ πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς καταστάσεως τῆς οἰκογενείας των· νὰ δηλῶσιν ἔπειτα ποίαν ἐπιστήμην θὰ διδασχθῶσι καὶ ἐν τίνι οἰκίᾳ θὰ κατοικῶσιν, ὅπως γίγνηται ἡ ἐπίβλεψις αὐτῶν. Ἡ ἀστυνομία θὰ ἐπιτηρῇ αὐτοὺς καὶ θὰ μανθάνῃ πῶς διάγουσιν, ἐὰν μετέχωσιν ἐταιρίας τινὸς ἐνόχου, ἐὰν φοιτῶσι συχνὰ εἰς τὰ θεάματα καὶ ἐὰν παρίστανται εἰς τὰ συμπόσια κακῶν ἐταίρων, τὰ ὅποια παρατείνονται μέχρι τῆς πρωΐας. «Παρέχομεν τὸ δικαίωμα, προστίθησιν ὁ αὐτοκράτωρ, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ὁ νέος δὲν διάγει, ὡς ἀπαιτεῖ τὸ ἀξίωμα τῶν ἐλευθερίων σπουδῶν, νὰ μαστιγῶσιν αὐτὸν δημοσίᾳ καὶ ἐπιβιβάζοντες εἰς πλοῖον νὰ αποστέλλωσιν αὐτὸν εἰς τὴν πατρίδα του». Εἰς δὲ τοὺς καλῶς διάγοντας καὶ ἀσχολουμένους ἐπιμελῶς εἰς τὰς σπουδὰς των ἐπιτρέπεται νὰ μένωσιν ἐν Ρώμῃ μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των. Παρελθόντος τοῦ χρόνου τούτου, ἐὰν τινες δὲν ἐπιστρέψωσιν ἐκουσίως εἰς τὰς ἐστίας των, θὰ ἐξαναγκάζωσιν αὐτοὺς εἰς τοῦτο, ἐπιβάλλοντες αὐτοῖς ποινὴν ἀτιμωτικήν. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ μέτρα, ὧν ἡ αὐστηρότης ἀποδεικνύει εἰς ποίας ὑπερβολὰς ἐξικνεῖται ἐνίοτε ἡ ταραχώδης νεολαία.

Γ'

Τὸ σύστημα τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἧς εἶδομεν τὸ ἱστορικόν, δὲν εἶνε ὡς τόσα ἄλλα ἀνθρώπινα ἰδρύματα ἔργον τύχης, τὸ προῖόν τυχαίων τινῶν περιστάσεων· δὲν ἐπενεόθη ὅμως καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τῶν πολιτικῶν, οὐδὲ ἐπεβλήθη εἰς τὸ Κράτος ὑπὸ ἀνδρῶν προορατικῶν. Ἐὰν ἀνέλθωμεν εἰς τὰς πρώτας ἀρχάς του, θὰ ἴδωμεν ὅτι εἶνε ἡ πραγματάωσις ιδέας φιλοσοφικῆς.

Πάντες ἐνθυμούμεθα πόσον ἐν τοῖς προλόγοις αὐτοῦ ὁ Σαλλούστιος ἐξαίρει δι' ὠραίων φράσεων τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ σώματος. «Τὸ πνεῦμα εἶνε ὁ ἀληθὴς κύριος τῆς ζωῆς... Τὸ πνεῦμα δέον

νὰ κυβερνᾷ, τὸ δὲ σῶμα νὰ ὑπακούῃ. Τὸ πνεῦμα προσεγγίζει ἡμᾶς πρὸς τοὺς θεούς, τὸ δὲ σῶμα εἶνε κοινὸν ἡμῖν καὶ τοῖς ζώοις». Ἡ ἰδέα αὕτη φαίνεται ἡμῖν σήμερον τύπος κοινός, ἐπιχείρημα τετριμμένον, καὶ ἐκπληττόμεθα ἀκούοντες αὐτὸν κηρύττοντα αὐτὴν μετ' ὕψους τόσον ἐμφαντικοῦ· ἀλλὰ τότε αὕτη ἦτο νέα καὶ μάλιστα παρὰ λαῶ, ὅστις ἐκ φύσεως ἐθαύμαζε μόνον τὴν κτηνώδη ἰσχύν. Τὴν ἰδέαν ταύτην δὲν ἐφεῦρεν ὁ ἴδιος, αὕτη ἀνεκεφαλαίου ὁλόκληρον ἐργασίαν τῆς ἐλληνικῆς διανοίας. Γεννηθεῖσα ἐν ταῖς Σωκρατικαῖς Σχολαῖς περὶ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. διαδοθεῖσα διὰ τῶν συγγραμμάτων τῶν σοφῶν καὶ διατρέχουσα τὸν κόσμον μετ' αὐτῶν, γενομένη δεκτὴ ὀλίγον κατ' ὀλίγον παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ὡς ἀλήθεια ἀδιαφιλονείκητος, ἔλαβεν ἐπὶ τέλους σῶμα καὶ διεδόθη ὡς γεγονός· ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τὴν ἀνατροφὴν τῆς νεολαίας μετέβαλε τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ὁ Ἕλλην κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους δὲν ἐποίει μεγάλην διαφορὰν μεταξὺ τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματός του καὶ ἐπειδὴ εἶνε αὐτῷ ἀμφοτέρω ἀναγκαῖα, φροντίζει ἐξίσου περὶ ἀμφοτέρων. Τὸ ἰδανικόν, ὅπερ φαντάζεται, ὁ σκοπὸς ὃν ἀκολουθεῖ ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῆς νεολαίας εἶνε νὰ ἰδρύσῃ ἐν αὐτοῖς ἁρμονίαν τινά. Οἱ φιλόσοφοι ἐτάραξαν τὸ ἰσοζύγιον καὶ ἐξακολουθοῦντες νὰ ὑποδιβάζωσι τὴν ἀξίαν τοῦ σώματος, ἀφήρεσαν τὴν κλίσιν νὰ ἀσχολῶνται περὶ αὐτό. Ἐντεῦθεν ἡ γυμναστική, ἥτις τὸ πρῶτον κατεῖχε μεγάλην θέσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων, κατ' ὀλίγον παραμελεῖται, ἕως οὗ τελέως ἐξέλιπεν.

Ἄλλ' ἰδοὺ ἕτερον ἐπακολούθημα· ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα εἶνε τὸ κύριον, ἡ πρώτη τῶν τεχνῶν δέον νὰ εἶνε ἐκείνη, ἥτις δίδει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροχῆς. Καὶ ἡ τέχνη αὕτη εἶνε ἡ ρητορεία. Ὁ Κικέρων, ὁ Κοϊντιλιανός, ὁ Τάκιτος ἀπέδειξαν τοῦτο τρανῶς διὰ τῶν θαυμασίων περιγραφῶν τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ. Φαντασθῶμεν ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Ρώμης ὁλόκληρον λαὸν συνερχόμενον. ἄνδρας δηλ. ἐκκληραγωγημένους, τεχνίτας εὐρώστους, χωρικοὺς ρωμαλέους. Γιγνώσκουσιν ὅτι ἔχουσι τὴν ἰσχύν καὶ τὸν ἀριθμὸν καὶ διὰ τοῦτο κινοῦνται, ἀπειλοῦσι καὶ θορυβοῦσι μανιωδῶς. Τότε ἐγείρεται ἄνθρωπός τις, ἄνθρωπος ὠχρὸς ἐκ τῆς μελέτης καὶ τῆς σκέψεως, ἐνίοτε καταβεβλημένος ὑπὸ τῆς ἡλικίας, ὁ ἀσθενέστατος, ὁ ἰσχνότατος πάντων. Δημηγορεῖ καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ ὀργὴ καταπαύει καὶ αἱ διαφωνίαι κατευνάζονται. Τὸ θορυβῶδες τοῦτο πλῆθος ταχέως φαίνεται ἔχον μόνον μίαν ψυχὴν, τὴν τοῦ ρήτορος, ἥτις μεταδίδεται εἰς πάντας τοὺς ἀκροατάς. Δὲν εἶνε τοῦτο ὁ λαμπρότατος θρίαμβος τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς ὕλικῆς ἰσχύος, τῆς ψυχῆς κατὰ τοῦ σώματος;

Καὶ εἴναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνατροφή δέον νὰ εἴναι κυρίως ἡ καλλιέργεια τοῦ πνεύματος, δὲν εἴναι φυσικὸν ὅτι ἡ τέχνη, δι' ἧς ἐκδηλοῦται τοσοῦτον φανερώς ἡ ὑπερίσχυσις τοῦ πνεύματος, εἴναι ἡ βάσις; Τοιούτοτρόπως ἡ ρητορεία ἔσχεν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἀρχαίων λαῶν θέσιν, ἣν πάντως δὲν ἀπώλεσε παρὰ τοῖς νεωτέροις.

Ἄλλ' εἴναι ἀληθές, ὡς πολλάκις ἐρρήθη κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν, ὅτι ἀδίκως ἐποιοῦντο τὴν ρητορείαν τὴν κυρίαν σπουδὴν τῆς νεολαίας; ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω διόλου. Ἐὰν παραλίπωμεν τὴν ἄμεσον ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν ἐν χώραις ἐλευθέραις, ἐν αἷς ὁ λόγος εἴναι κύριος, ἐν Ρώμῃ π. χ. ἦτο ἀναγκαῖον πλεονέκτημα πάντων ἐκείνων, οἵτινες ἐκ τῆς καταγωγῆς αὐτῶν ἠναγκάζοντο νὰ μετέχῃσι τῶν δημοσίων καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐδύναντο νὰ περιφρονῶσιν αὐτήν, καταλαμβάνομεν ὅτι ἡ πρώτη αὐτῶν φροντίς ἦτο νὰ γείνωσι κάτοχοι αὐτῆς. Ἐὰν παραλίπωμεν τὴν ἐξ αὐτῆς ὠφέλειαν, οἱ ἄλλοι, εἰς οὓς ἡ ἐπιτυχία τῶν τιμῶν σχεδὸν ἀπεκλείετο καὶ σπανιώτατα ἐμελλον ἐν τῇ ζωῇ των νὰ τύχῃσι τῆς εὐκαιρίας νὰ δημηγορήσωσι δημοσίᾳ, δὲν εὕρισκον ἄρᾳ γε οὐδεμίαν ὠφέλειαν ἐκ τῶν ρητορικῶν τούτων ἀσκήσεων, τὰς ὁποίας δὲν ἐπέτρεπον εἰς τὴν νεολαίαν των; Ἐγὼ νομίζω τὸ ἐναντίον, ὅτι ἦσαν αὐτοῖς ὠφελιμώταται. Καὶ εἴναι ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ρητορικαὶ ἀσκήσεις ἦσαν μόνον μέσον ἐκπαιδεύσεως καθολικῆς, ὅπως μορφώσωσιν οὐ μόνον τὸν ρήτορα, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ παρασκευάσωσιν αὐτὸν εἰς πάντα, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν ἄλλο δραστηκώτερον αὐτῶν. Ὁ θέλων νὰ συνθέσῃ λόγον, νὰ παραστήσῃ πρόσωπον πραγματικὸν ἢ πλαστὸν ἐν διδομένῃ περιστάσει, δέον ἐν πρώτοις νὰ εὕρῃ λόγους καὶ νὰ τακτοποιήσῃ αὐτούς· εἶναι ἀνάγκη ἀναγκάζουσα τοὺς ὀκνηροὺς εἰς ἐργασίαν σωτήριον. Τὸ ἐν τῇ ὑποθέσει, ἣν πραγματεύονται, πλαστὸν ἢ μυθῶδες, διεγείρει αὐτοὺς πλείοτερον. Νὰ νομίσωμεν σήμερον, ὅτι θὰ εἴναι εὐκολώτερον εἰς μαθητὴν νὰ ἐκφράζῃ τὰληθῆ αὐτοῦ αἰσθήματα ἢ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς πρόσωπα παρελθόντων χρόνων εἶναι πλάνη μεγάλη. Ὁ συνήθης βίος διεγείρει αὐτὸν ἀσθενέστατα· ἀπολαύει ὡς ἀχάριστος καὶ σχεδὸν ἀναισθήτως τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐπιδαψιλεύει αὐτῷ. Μόνον ὅταν ἐξέρχεται ὀλίγον ἐκτὸς τοῦ κύκλου του, γιγνώσκει ἑαυτὸν κάλλιον. Ὁ ἀγών, ὃν δέον νὰ ὑφίσταται ὅπως ὁμιλῇ ἐν ὀνόματι ἄλλου, ἐγείρει καὶ πλατύνει τὸ πνεῦμά του καὶ ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ μανθάνῃ νὰ διακρίνῃ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐντυπώσεις πειρώμενος νὰ ἐκφράσῃ τὰς τοῦ ἄλλου. Ἐκτὸς τούτου, ὅπως δανείσῃ εἰς πρόσωπον ἱστορικὸν τὴν ἀρμόζουσαν αὐτῷ γλῶσσαν, δέον νὰ γνωρίζῃ αὐτό, καὶ ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐκείνους πρὸς οὓς δημηγορεῖ, νὰ διαγιγνώσκῃ τὰς ιδιότητας αὐτῶν,

νὰ μαντεύη τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, ἐὰν θέλῃ νὰ εὕρῃ τοὺς λόγους, οἵτινες θὰ πείσωσιν αὐτούς. Ἀλλὰ τοῦτο ὑποθέτει ἀπαραίτητον ἔρευναν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Εἶνε λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἄσκησις τῆς ρητορικῆς δὲν εἶνε ἀνωφελὴς εἰς τοὺς εὐφυεῖς νέους, διότι ἀναπτύσσει ἐν αὐτοῖς τὴν γονιμότητα τοῦ πνεύματος, τὴν ἔξιν τοῦ σκέπτεσθαι, τὴν γνῶσιν ἑαυτῶν καὶ τῶν ἄλλων.

Ἀλλ' εἶνε ἄρα γε καλὸν νὰ σκῆται ἡ νεολαία εἰς τὴν ρητορικὴν; συμφέρει, ὡς ἐποιοῦν οἱ ἀρχαῖοι, νὰ διδάσκωσιν αὐτὸν τὴν ρητορείαν (τὴν περὶ τὸ λέγειν δεινότητα) διὰ τῆς ρητορικῆς; Ναί· γνωρίζω μὲν ὅτι ἡ ρητορικὴ δὲν ἀπήλαυεν ὑπολήψεως, διότι εἶνε τέχνη ὑποπτος καὶ ἀναξιόπιστος· ἀλλ' ὅμως πιστεύω, ὅτι οὐδέποτε ὑπάρχει ρητορεία, δεινότης λόγου, χωρὶς ρητορικῆς· ἕκαστος ρήτωρ κατασκευάζει τὴν ἰδικήν του, ὅταν δὲν εὕρισκῃ αὐτὴν τελείαν πρὸ αὐτοῦ. Ὁ Κάτων, ὁ ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων ρητόρων, ὅστις ἤθελε παντὶ σθένει νὰ ἐμπεδίσῃ τὴν εἰσοδὸν αὐτῶν εἰς Ρώμην, ἦτο ρήτωρ κατ' ἴδιον τρόπον, ἰδιοφυής. Εἶχεν ἐπινοήσῃ μεθόδους τινάς, αἵτινες ἐπενήργουν ἐπὶ τὸν λαὸν καὶ ἀσμένως μετεχειρίζετο αὐτάς. Τὰς μεθόδους ταύτας ἔγραψεν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ γέρων ὢν καὶ μετέδωκε τὴν γνῶσιν αὐτῶν εἰς τὸν υἱὸν του. Δὲν ἦτο δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νὰ εἶνε τόσον αὐστηρὸς πρὸς τὴν ρητορικὴν τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος συνέταξε ρητορικὴν, ἥτις ἀνεκεφαλαίου τὴν πεῖραν πολλῶν αἰώνων καὶ περιεῖχε παρατηρήσεις ἀληθεστάτας καὶ εὐφρεστάτας; Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπαγγελίαν, ἣν τόσον προσέβαλον καὶ ἥς ἡ κατὰχρησις ἔσχε πολὺ κακὰ ἀποτελέσματα, λαμβανομένη καθ' ἑαυτὴν καὶ περιοριζομένη εἰς στενὰ ὅρια, δύναται εὐκόλως μόνη νὰ πολογηθῇ ὑπὲρ ἑαυτῆς. Ἡ μαθητεία παντὸς ἐπαγγέλματος καὶ πάσης τέχνης γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· ἡ πεῖρα ἐνοῦται πάντοτε μετὰ τῆς θεωρίας· πάντες ἐπινοοῦσιν ὑπὲρ τοῦ μαθητοῦ γυμνάσματα, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουσι πρὸς ὅσα βραδύτερον χρεωστεῖ νὰ πράξῃ καὶ τὸν παρασκευάζουσι. Καὶ τί ἄλλο εἶνε ἡ ἀπαγγελία ἢ τρόπος τοῦ γυμνάζειν τὸν νέον εἰς τοὺς γραμματικούς ἀγῶνας διὰ πλαστῶν μαχῶν, ὁ μέγας πόλεμος, πρὸ τοῦ μεγάλου;

Οὐδὲν λοιπὸν ἀξιόμεμπτον ὑπῆρχε καὶ ἐν τῷ συστήματι τῆς ἐκπαίδευσως ταύτης. Ἴδου δὲ πόθεν ὁ κίνδυνος. Ἐὰν δὲν εἶχον ἄδικον διδάσκοντες τοὺς νέους τὴν ρητορικὴν, ἦτο ἐπικίνδυνον νὰ διδάσκωσιν αὐτὴν μόνην. Εἶδομεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι τῷ ὄντι αὐτὴν μόνην ἐδίδασκοντο. Ὁ γραμματικός, ὅστις ἦτο ἐπιφορτισμένος πάντα τὰ ἄλλα, δὲν ἐδύνατο νὰ ἐπαρκῇ εἰς ὅλα. Περιοριζέτο νὰ δίδῃ γνώσεις τινάς ὅλων τῶν ἐπιστημῶν συγκεχυμένας καὶ ἐδίδασκε μόνον ὅ,τι ἦτο ἀπα-

ραίτητον νὰ μάθῃ ὁ ρήτωρ. Ἡ διδασκαλία του, ἣτις ἔμελλε νὰ ἔχῃ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, εἶχε καταστῇ ἀπλῇ προπαρασκευὴ εἰς τὴν ρητορικὴν. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν παρεδίδοντο ἄνευ ἀντισταθμίσεως εἰς μίαν μόνον σπουδὴν καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἄτοπα ἦσαν πλέον ἀνεπίδεκτα θεραπείας. Ὁ Κικέρων διὰ τῆς βαθυνοίας του κατιδὼν τὸ κακὸν χαρακτηρίζει αὐτὸ ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τῆς ρητορικῆς (*de Oratore*). Νομίζει ὅτι μόνη ἡ ρητορικὴ δὲν ἀρκεῖ νὰ καταστήσῃ τὸν ρήτορα τέλειον καὶ ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ κάλλιστα πάσας τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. Ἡ ἀξίωσις αὕτη ἐφάνη ὑπερβολικὴ εἰς τινὰς κριτικούς. Καὶ τῷ ὄντι, ὁ Κικέρων ἐν μόνον ἀπαιτεῖ, ὅπερ ἦτο εὐκόλον νὰ παραχωρηθῇ αὐτῷ. Θέλει νὰ προηγῇται τῆς ρητορικῆς ἐκτενὲς διδασκαλία ἐμβριθῆς καὶ ἐξηκριβωμένη. Ἐὰν ἐξεφράζετο ἀκριβέστερον, θὰ ἔλεγεν ὅτι ἔδει νὰ δίδωσιν μείζονα σπουδαιότητα εἰς τὰ μαθήματα τοῦ γραμματικοῦ, νὰ παραχωρήσωσιν αὐτῷ ἐν τῇ Σχολῇ θέσιν μεγαλητέραν καὶ ὑψηλοτέραν ἔδραν ἐκείνης, ἣν ἀπαιτοῦσιν ἡ ἱστορία, αἱ θετικαὶ ἐπιστήμαι καὶ ἡ φιλοσοφία, ὥστε νὰ διδάσκωνται καθ' ἑαυτὰς καὶ οὐχὶ μόνον ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὴν ρητορικὴν· τέλος εἶνε μεγάλη ἰσχὺς καὶ μέγα πλεονέκτημα τοῦ ρήτορος νὰ μὴ γίνηται πολὺ ταχέως εἰδικός. Ἀλλὰ τὸ ρεῦμα ἦτο τοσοῦτον ἰσχυρόν, ὥστε ὁ Κικέρων δὲν ἐδυνήθη νὰ τὸ ἀναχαιτίσῃ μετ' αὐτὸν ἐχώρησαν ἔτι περαιτέρω. Ἐν ᾧ ὁ Κικέρων ἐθεώρει ὑπερβολικὸν νὰ ἐνασχολῶνται εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ρήτορος ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου ἢ ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας, ἀφ' οὗ χρόνου ἄρχεται τῶν σπουδῶν του, ὁ Κοϊντιλιανὸς ἀπαιτεῖ νὰ τὸ διδάσκωσιν ἀπὸ τοῦ λίκνου. Κατ' αὐτόν, δὲν ἐπιφορτίζεται πλέον μόνον ὁ γραμματικὸς νὰ παρασκευάζῃ τὸ νήπιον ρήτορα, ἀλλ' ἡ τροφός, ἣτις ὀφείλει νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐπὶ τῶν πρώτων λέξεων καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων βημάτων αὐτοῦ. Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἄρχεται τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.

Ἡ ρητορικὴ, ὅταν εἶνε μόνη καὶ οὐδὲν μετριάζῃ τὸ ἔργον αὐτῆς, δύναται νὰ ἔχῃ πολλὰ καὶ διάφορα τὰ ἄτοπα, καὶ εἶνε ἀνωφελές νὰ δηλώσω πάντα. Περιορίζομαι δὲ εἰς ἓν μόνον, ὅπερ μοὶ φαίνεται σπουδαῖον. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλοῖ μετὰ μεγάλης βαθυνοίας, ὅτι ὁ ρητορικὸς συλλογισμὸς δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς πιθανότητος, τὰ δὲ ἐπιχειρήματα τῶν ρητόρων δὲν εἶνε ἐξ ἀνάγκης τόσον ἀκριβῆ ὡς τὰ τῶν φιλοσόφων· ὅταν πρόκηται νὰ τέρψῃ πλῆθος ἀμαθὲς καὶ θορυβῶδες, ὁ συλλογισμὸς ὀλίγον θὰ ἐπιτυχῇ. Ὁ ρήτωρ, ὅπως ἀκουσθῇ καὶ γείνη καταληπτὸς, ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν φρονημάτων τῆς κοινωνίας καὶ ἀρκεῖται εἰς τὴν πεῖραν τοῦ κοινοῦ βίου.

Ὀνομάζουσι μὲν αὐτὰς ἀληθείας γενικάς, ἀλλ' εἶνε μόνον ἐν μέρει ἀληθεῖς· δύναται τις πάντοτε νὰ ἀντιτάττῃ αὐταῖς ἀληθείας ἐναντίας καὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ ἐκατέρων. Ἡ τῶν ἐθνῶν σοφία ἀρέσκειται ἐκφραζομένη διὰ παροιμιῶν· ὅθεν οὐδὲν ὑπάρχει κοινότερον ἢ τὸ εὐρίσκειν παροιμίας ἀντιφασκούσας, χωρὶς νὰ δύναται τις νὰ βεβαιοῖ ὅτι οὐδεμία αὐτῶν εἶνε τελέως ψευδής ἢ τελέως ἀληθής. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι πολλάκις δύναται τις ἐν ταῖς ὑποθέσεσι τῶν ἀνθρώπων νὰ λέγῃ ὑπὲρ καὶ κατὰ μετὰ πιθανῆς ἀληθείας καὶ εἶνε εὐκόλον, ὅταν τὸ ἐπιθυμῇ τις, νὰ εὐρίσκῃ λόγους πιθανοὺς ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ταῦτα ἐν κεφαλαίῳ διδάσκει ἡ ρητορική καὶ κατανοεῖ τις ὅτι δύναται νὰ εἶνε ἐπικίνδυνον, ὅταν τέχνη τις στηριζομένη ἐπὶ τῶν πιθανότητων καὶ τοῦ εἰκότος σπουδάζεται μόνη. Ἐὰν ἡ νεότης παραδιδομένη εἰς τὴν σπουδὴν ταύτην δὲν ἔχῃ ἄλλην παρ' ἑαυτῇ διδασκαλίαν ἐπανάγουσαν αὐτὴν εἰς τὴν ἀλήθειαν, κινδυνεύει νὰ πολέσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ αἶσθημα αὐτῆς καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν κλίσιν. Ἐπὶ τῆς κατωφερείας ταύτης ὠλίσθησεν ἡ ρωμαϊκὴ ἐκπαίδευσις καὶ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι κατῆλθε τὴν κλιτὺν μέχρι τοῦ ἄκρου. Ἡ ἀπαγγελία ἔμελλε νὰ παρασκευάζῃ τὸν μαθητὴν διὰ πλαστῶν συζητήσεων νὰ συνηγορῇ ἐν τῷ μέλλοντι ὑπὲρ ἀληθῶν ὑποθέσεων· ἡ ἄσκησις αὕτη εἶνε αὐτῷ ὠφέλιμος, ὅταν αἱ διδόμεναι αὐτῷ ὑποθέσεις ὁμοιάζωσι πρὸς ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἐν τῷ μέλλοντι θὰ πραγματεύηται. Ὅθεν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κοϊντιλιανοῦ προετίμων κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς σχολείοις ζητήματα ἀλλόκοτα. Ἐλάμβανον ταῦτα ἐπίτηδες ἐκτὸς τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου, ὅπως κεντήσωσι τὴν περιεργίαν τῶν νέων καὶ δίδωσιν αὐτοῖς ἀφορμὴν νὰ ἐπιδεικνύωνται τὰ γελοιωδέστατα ἦσαν ἀκριβῶς τὰ μάλιστα ἀσπαστά, διότι ὑπῆρχε μεγαλητέρα ἀξία νὰ ἐπευφημῶνται ἐν αὐτοῖς. Ἐντεῦθεν ἀπὸ ὑπερβολῆς εἰς ὑπερβολὴν κατέληξαν ὥστε νὰ ναναγκάσωσι τοὺς μαθητὰς νὰ ζῶσι μόνον ἐν κόσμῳ φανταστῷ, ἐν ᾧ οὐδὲν πλέον ὑπῆρχε πραγματικόν, ἐν ᾧ ἐπενόουν συμβεβηκότα μυθώδη, ἐν ᾧ συνεζήτουν περὶ νόμων φαντασιωδῶν, ἐν ᾧ πρόσωπα κατὰ συνθήκην ἐξέφραζον αἰσθήματα θεατρικά. Πρὸς τοῦτοις συνήθιζον τοὺς νέους νὰ δημηγορῶσιν, ὅπως ἐξασκῶσιν αὐτοὺς κάλλιον, ὑπὲρ δύο ἀντιθέτων ὑποθέσεων. Ὑπερήσπιζον ἀλληλοδιαδόχως ἐκατέρας μετὰ τῆς αὐτῆς ἀδιαφορίας, εὐρίσκοντες πάντοτε νὰ λέγῳσιν τι ἕνεκα τῶν γενικῶν ἀληθειῶν, παρεχουσῶν εὐαρέσκως λόγους ὑπὲρ πάντων καὶ ὅταν ἐξίσου ἐπετύγχανον κατὰ τὰς δύο ἀντιθέτους συνηγορίας, συνεπέβαινον ὅτι τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα, ἡ δὲ τέχνη συνίσταται κυρίως νὰ εὐρίσκωσιν ἐν δέοντι

τομοσ ις'. Αὐγουστος.

ἐπιχειρήματα εὐφυῆ καὶ φράσεις ωραίας. Ἐν τῷ μεταξύ δὲ τούτων τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἶχεν ἰδρυθῆ καὶ καταστρέψῃ τὰς συνελεύσεις τῶν λαῶν καὶ τὴν μεταβολὴν ταύτην φαίνεται ὅτι δὲν ἡσθάνθη τὸ Σχολεῖον, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ μορφώῃ ρήτορας, ὡς ἐὰν τὸ βῆμα δὲν εἶχε καταστῇ βωβὸν καὶ ὁ λόγος διεδραμάτιζε τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ Κράτους. Ἡ ρητορικὴ ἀντὶ νὰ πάθῃ ἐκ τῆς νέας τῶν πραγμάτων τάξεως, φαίνεται κατ' ἀρχὰς ὅτι ὠφελήθη. Ἐν ᾧ ἄλλοτε παρεσκεύαζε διὰ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας, ἤδη ὁ σκοπὸς αὐτῆς εἶνε ἡ ἰδέα· διότι διδάσκονται ἤδη μόνον διὰ τὴν εὐχαρίστησιν νὰ γινώσκωσι νὰ ὁμιλῶσιν. Τοῦτο δὲ ὁ Σενέκας ἐκφράζει διὰ τῆς ἐξῆς ἐντόνου φράσεως: *Non vitae sed scholae discimus*. Τὸ δὲ παράδοξον εἶνε ὅτι ὁ λόγος οὐδέποτε ἡγαπήθη περισσότερον ἢ ἀφ' οὗτου δὲν ἄγει εἰς οὐδέν. Ἡ ρητορεία τοῦ Σχολείου, ἣτις δὲν ἔχει πλέον τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦ ἄλλου, θριαμβεῖ περισσότερον ἢ ἄλλοτε καὶ ἐπαυξάνει ἐπὶ μᾶλλον τὰ σφάλματά της, τὰ ὅποια ὁ πρακτικὸς βίος καὶ ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν ἀληθεῖ ρητορείαν δὲν δύνανται πλέον νὰ διορθώσωσιν.

Εἶνε ἐκτὸς ἀμφιβολίας, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη ἔσχε δυσάρεστα ἐπακόλουθα διὰ τὸ κράτος. Ἄς εἵμεθα βέβαιοι, ὅτι αὕτη ἀφῆκε τὸ ἀποτύπωμα αὐτῆς ἐπὶ τῶν γενεῶν, τὰς ὁποίας ἐμόρφωσεν. Ὅπως δὲ ἔχωμεν ἔννοιάν τινα τῆς ἐπὶ τῶν μαθητῶν ἐπιδράσεως αὐτῆς, ἅς μάθωμεν τί ἦσαν οἱ διδάσκαλοι· πρέπει νὰ σπουδάσωμεν ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐπενέργειαν τῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἐδίδασκον. Οἱ Καθηγηταί, ὡς εἶδομεν, ἀπετέλουν τότε τάξιν ἰσχυράν καὶ πολυάριθμον. Ἐν τῷ ὁμίλῳ τούτῳ εὐρίσκοντο μὲν κατ' ἀνάγκην ἄνδρες λίαν διάφοροι, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι ὁμοιάζουσι καὶ ἔχουσι χαρακτῆρας κοινούς τῆς τέχνης, ἣν ἀσκοῦσιν. Πλίνιος ὁ νεώτερος ὁμιλῶν περὶ τινος ρήτορος, ὃν εἶχεν ἀκούσῃ, ἔλεγε: «Δὲν ὑπάρχουσιν εἰλικρινέστεροι, ἀπλούστεροι, καλλήτεροι τῶν ἀνθρώπων τούτων» *Scholasticus est; quo genere hominum nihil aut sincerius aut simplicius aut melius*. Πιστεύω ὅτι ὁ Πλίνιος ἔχει δίκαιον καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἦσαν συνήθως ἄξιοι τῶν ἐπαίνων αὐτῶν. Ὁ βίος αὐτῶν ἀφιερῶτο ὁλόκληρος εἰς τὴν ἐργασίαν. Ἐὰν ἐπεθύμουν νὰ φθάσωσιν εἰς τὴν τελειότητα (καὶ εἰς τοῦτο πάντες ἀπέβλεπον), δὲν ἐδύναντο νὰπολέσωσιν οὐδὲ στιγμὴν τῆς ἡμέρας. Πᾶσαι λοιπὸν αἱ διασκεδάσεις ἦσαν αὐτοῖς ἀπηγορευμέναι· ὁ δὲ φιλόσπουδος βίος αὐτῶν διεφύλαττεν αὐτοὺς ἀπὸ κινδύνους, εἰς οὓς ἐκθέτει συνήθως ἡ ἀπραξία. Συγχρόνως δὲ εἶνε ὑπερήφανοι ἐπὶ τῇ ἐαυτῶν τέχνῃ καὶ αἱ ἐπευφημίαι, δι' ὧν γίνονται δεκτοί, καθιστῶσιν αὐτοὺς οὕτως εἰπεῖν σεβαστοὺς εἰς ἑαυτούς· διότι θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὡς τοὺς

ἱερεῖς τῆς ρητορείας, δὲν ἐπεθύμουν νὰ πράξωσιν τι ἀνάξιον αὐτῆς. Οἱ
 ρήτορες λοιπὸν εἶνε ἄνδρες χρηστοί, ἀλλὰ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλι-
 νίου, ἡ ἀπλότης αὐτῶν εἶνε ἀρχαϊκή, *nihil simplicius*. Ἐπειδὴ δὲ
 ζῶσιν ἐν κόσμῳ φαντασιώδει, δὲν αἰσθάνονται τὴν πραγματικότητα.
 Δὲν ἐμβραθύνουσιν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀρέσκονται εἰς
 τὰ ἐξωτερικά. Ἡ ἑξίς νὰ στηρίζωσι τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῶν ἐπὶ τῶν
 ἐπικρατουσῶν γνῶμῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθίστησιν αὐτοὺς εὐμενέστατα
 διακειμένους πρὸς τὰς προλήψεις, τὰς ὁποίας ἀποδέχονται εὐκόλως καὶ
 τὰς ἐπαναλαμβάνουσι, χωρὶς νὰ ἐξετάζωσιν αὐτὰς ἐπισταμένως. Πρὸ
 πάντων σέβονται τὰς παραδόσεις καὶ ζῶσιν ἐκ τοῦ παρελθόντος. Οἱ
 ρήτορες ἐπὶ Αὐγούστου, ὧν Σενέκας ὁ πατὴρ μετεβίβασεν ἡμῖν τὰς ἀπο-
 δείξεις καὶ οἱ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐν τῇ Γαλλίᾳ ἀκμάζοντες ὁμιλοῦσι καὶ
 σκέπτονται κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον καὶ ἔχουσι περὶ τῶν ἀν-
 θρώπων καὶ τῶν πραγμάτων τὰς αὐτὰς ιδέας. Ἐπειδὴ τὸ Σχολεῖον
 εἶνε φύσει συντηρητικόν, φυλάττουσι θρησκευτικῶς πάντα τὰ ἀρχαῖα
 θρησκευτικὰ νόμιμα, πάσας τὰς παλαιὰς δοξασίας καὶ αὐτὰς τὰς πλά-
 νας μετὰ προσοχῆς περιέπουσιν, ἀφοῦ ὁ χρόνος τὰς καθιέρωσεν. Ἐν-
 τεῦθεν κατανοεῖται, διὰ τί τὰ ἐν Ρώμῃ Σχολεῖα ἐφάνησαν κατ' ἀρχὰς
 τόσον πολέμια πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Δὲν ὑπῆρχον ἐκεῖ ὡς ἀλλαχοῦ
 ψυχαὶ ἀνήσυχοι, ἀσθενεῖς, βασανιζόμεναι ὑπὸ ἐπιθυμιῶν, κατεχόμεναι
 ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου πρὸς τὴν ἔρευναν νέου τινὸς ἰδανικοῦ. Ὁ ἀληθὴς
 ρήτωρ αἰσθάνεται τοιοῦτον θαυμασμόν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ τέχνῃ, ἐνασχολεῖ-
 ται τοσοῦτον καὶ τοσοῦτον ἐνθουσιᾷ, ὥστε δὲν ἀνακαλύπτει τι πέραν
 καὶ αἱ καινοτομίαι εἶνε αὐτῷ ὑποπτοί. Μέχρι τέλους εὐρέθησαν ἀρκετοί,
 οὓς ἡ νέα διδασκαλία, πανταχοῦ νικηφόρος, δὲν ἐδυνήθη νὰ νικήσῃ.
 Ἐπειδὴ δὲν εἶνε ἐπιθετικοί, δὲν ἀντιπράττουσι κατ' αὐτῆς ἀναφανδόν,
 περιορίζονται μόνον νὰ μὴ ἀσχολῶνται περὶ αὐτῆς. Δὲν προσβάλλου-
 σιν αὐτήν, ἀγνοοῦσιν αὐτήν, προσποιοῦνται πιστεύοντες ὅτι οὐδὲν διῆλθε
 δι' αὐτῶν καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἐξακολουθεῖ τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ πορείαν.
 Ὅταν προσκαλῶνται νὰ ὁμιλήσωσιν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ
 τινὰ ἐπίσημον περίστασιν, δὲν ἐρωτῶνται εἰς τίνα θρησκείαν ἀνήκου-
 σιν· ἐπικαλοῦνται ἀπλῶς τοὺς θεοὺς τοὺς ἀρχαίους καὶ διατελοῦσιν ἐξά-
 γοντες τὰ ὠραιότατα συμπεράσματα ἐκ τῆς παλαιᾶς μυθολογίας. Καὶ
 τὸ θαυμαστὸν εἶνε, ὅτι δὲν κωλύουσιν αὐτοὺς οὕτως ὁμιλοῦντας καὶ
 αὐτοὶ οἱ θρησκοὶ ἡγεμόνες, καταδιώκοντες πανταχοῦ ἀσπλάγχνως τὴν
 εἰδωλολατρείαν ὡς ὁ Θεοδόσιος, δὲν τολμῶσι νὰ διαγράψωσιν αὐτήν
 ἐκ τοῦ Σχολείου.

Φθάνομεν ἐνταῦθα εἰς ἐν τῶν περιεργωτάτων καὶ τῶν ἐκπληκτικωτά-

των ζητημάτων τῆς μελέτης, ἣν ἐπεχειρήσαμεν· τοῦτο δὲ εἶνε ἡ ἀπόλυτος πεποίθησις καὶ οὕτως εἰπεῖν ὁ δεισιδαίμων σεβασμός, τὰ ὅποια τότε ἐνέπνεεν ἡ ἐκπαίδευσις αὕτη, ἥς εὐρίσκομεν πολλὰ τὰ ἐπιλήψιμα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους πολλοὶ τῶν σπουδαίων εἶχον τρομάξη ἐκ τῶν ἐξ αὐτῆς κινδύνων. «Εἶνε Σχολὴ ἀναίσχυντος», ἔλεγεν ὁ Κράσσος ἀκούσας τὰς ἐπευφημίας, δι' ὧν οἱ μαθηταὶ ἐχαιρέτιζον τὰς ἐπιδείξεις τῶν συμμαθητῶν αὐτῶν. «Εἶνε Σχολὴ μωρὰ», προσέθετεν ὁ Πετρώνιος, ὁ δὲ Τάκιτος δὲν ἦτο ἐπιεικέστερος ἐν τῷ περὶ ρητόρων διαλόγῳ. Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ διαμαρτυρίαι αὗται παύονται καὶ ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος οὐδεὶς πλέον προσβάλλει τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς νεολαίας. Τότε καὶ ἡ ρητορικὴ θριαμβεῦει καὶ παρ' Ἑλλησιν ὡς καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς Δύσεως· οἱ δύο οὗτοι κόσμοι, οἵτινες ὁσημέραι χωροῦσιν εἰς τὸν ἀπ' ἀλλήλων ἀποχωρισμόν, ἐνοῦνται τοῦλάχιστον ἐν τῷ θαυμασμῷ πρὸς αὐτήν. Θὰ μὲ πιστεύσωσιν ἄρά γε, ἐὰν εἴπω ὅτι ἡ ρητορικὴ ἀπέδωκε τῇ Ἑλλάδι τὴν πρὸς αὐτὴν εὖνοιαν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν ὑπεροχὴν τῆς; Καὶ ὅμως οὐδὲν τούτου ἀληθέστερον. Τὸ αἶσθημα τοῦτο εἶχε σχεδὸν ἀπολέσει μετὰ τὴν ἥττάν τῆς. Εἰς μάτην ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα ἐπεζήτει τοῦτο καὶ ἐκολάκευε χαμερπῶς τοὺς δεσπότας αὐτῆς. Μόνον δὲ μετὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἐγείρεται καὶ ὅταν ἐπὶ Νερούα ἄρχηται ἡ δευτέρα σοφιστικὴ, ἐνεργεῖται παρ' αὐτῇ ἀναγέννησις τις. Εἶνε δύσκολον νάναπαρραστήσωμεν τὸν ἐνθουσιασμόν, μεθ' οὗ ἐγίνοντο δεκτοὶ οἱ μεγάλοι Ἕλληνες σοφισταὶ ἐν τινι δημοσίᾳ συναθροίσει, ὅτε ἐξήρχοντο ἐκ τῶν ἄλλων Σχολῶν αὐτῶν, ἵνα ὁμιλήσωσιν εἰς τὸν λαόν. Πλῆθος ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνωθεῖτο εἰς τοὺς τόπους, ἐν οἷς ἐμελλον νὰ ὁμιλήσωσι καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐννοῶσιν αὐτοὺς ἀήκροῶντο αὐτῶν μετὰ θαυμασμοῦ, ὡς ἀηδόνων μελωδικῶν, θαυμάζοντες τὴν εὐροίαν τοῦ λόγου καὶ τὸ ἀρμονικὸν τῶν φράσεων αὐτῶν». Ἦσαν ἑορταὶ ἀνακαλοῦσαι ἐκείνας, τὰς ὁποίας οἱ διθύραμβοι καὶ ἡ τραγωδία παρεῖχον ἄλλοτε τοῖς Ἀθηναίοις· ὁ λόγος ἀντικατέστησε τὴν ποίησιν καὶ τὴν μουσικὴν, οἱ δὲ σύγχρονοι Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἢ τοῦ Πολέμωνος τοσοῦτον ἐθέλγοντο ἀκούοντες τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους ἐκείνων, ὅσον καὶ εἰ πατέρες αὐτῶν, ὅτε ἤκουον ὕμνον τοῦ Πινδάρου ἢ δράμα τοῦ Σοφοκλέους.

Ὁ θαυμασμός, ὃν οἱ ρήτορες διήγειρον ἐν Ρώμῃ, καίτοι ὀλιγώτερον θορυβώδης, δὲν ἦτο ὀλιγώτερον ζωηρός. Τὰς ὡς παραστάσεις ἐπιδείξεις αὐτῶν κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας ἐν αἰθούσαις δημοσίων ἀναγνωστηρίων καὶ βραδύτερον ἐν τῷ Ἀθηναίῳ ἤκροῶντο πάντες οἱ λόγιοι καὶ ἐγίγνοντο δεκταὶ μετὰ ὁμοθυμῶν ἀνευφημιῶν. Ἐξ ἐνὸς τῶν θριάμβων

τούτων ἐξελθὼν βεβαίως ὁ Κοϊντιλιανὸς ἐκάλει τὴν εὐγλωττίαν βασιλίσσαν τοῦ κόσμου: *Regina rerum oratio* καὶ διεκήρυττε μετὰ ὕφους μαντευτικοῦ «ὅτι αὕτη εἶνε τὸ πολυτιμότεον τῶν δώρων, τὰ ὅποια οἱ θεοὶ ἐδωρήσαντο τοῖς ἀνθρώποις». Ἐὰν ἔχη οὕτω, τὰ Σχολεῖα, ἐν οἷς καλλιεργεῖται τὸ οὐράνιον τοῦτο δῶρον, εἶνε ἀληθῆ θυσιαστήρια, ἡ δὲ τέχνη, ἣτις καυχᾶται ὅτι διδάσκει ἡμᾶς αὐτό, ἀξία τοῦ ἡμετέρου σεβασμοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ αὐτὸς ὁ Κοϊντιλιανὸς χωρεῖ τοσοῦτον, ὥστε διατείνεται ὅτι «ἡ ρητορικὴ εἶνε ἀρετὴ». Θέλοντες νὰ μειδιάσωμεν ἐπὶ τοιούτοις ὑπερβολικοῖς ἐπαίνοις, δὲν ἔχομεν δίκαιον καὶ ὀλίγη σκέψις δεικνύει ἡμῖν, ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ δύναται εὐχερῶς νὰ ἐξηγηθῇ. Ἄς φαντασθῶμεν, ὅτι οὐ μόνον τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη ἐφαίνοντο συμφωνοῦντα καὶ θεωροῦντα τὴν ρητορικὴν ὡς τὴν βάσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὕτη ἔθελγε καὶ αὐτὰ τὰ βάρβαρα ἔθνη. Ἀμα ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς εἰσῆρχετο εἰς χώρας ἀγνώστους καὶ ἀμέσως ἵδρυε σχολὰς· οἱ δὲ ρήτορες ἀκολουθοῦντες τὰ ἔχνη τοῦ νικηφόρου στρατηγοῦ, συνεμύριζον τὸν πολιτισμόν. Ἡ πρώτη μέριμνα τοῦ Ἀγρικόλα εἰρηνεύσαντος τὴν Βρετανίαν ὑπῆρξεν ἡ διαταγὴ νὰ διδάξωσι τὰ τέκνα τῶν ἀρχηγῶν τὰς ἐλευθερίου τέχνας. Ἵνα δὲ ἀναγκάσῃ ταῦτα νὰ διδάσκωνται, διήγειρε τὴν κενοδοξίαν των. «Ὑπεκρίνετο, λέγει ὁ Τάκιτος, ὅτι προτιμᾷ τὴν φυσικὴν εὐφυΐαν τῶν Βρετανῶν τῶν ἐπικτήτων προτερημάτων τῶν Γαλατῶν· ὥστε οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἱ πρὸ ὀλίγου ἀρνούμενοι νὰ ὁμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων, ταχέως διετέθησαν ἐμμανῶς ὑπὲρ τῆς εὐγλωττίας αὐτῶν». Ἀμα οἱ Γαλάται ἐνικήθησαν ὑπὸ τοῦ Καίσαρος καὶ ἰδρύθη ἡ Σχολὴ τοῦ Αὐγουστοδούνου, ἣτις ταχέως ἤκμασε καὶ γινώσκομεν ὅτι ἔτη τινὰ βραδύτερον ἐπὶ Τιβερίου τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν Γαλατῶν μετέβαινον ἐκεῖσε κατὰ πλήθη ἵνα σπουδάσωσι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ὁ Ἰουβενάλης ὅπως δώσει ἡμῖν νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μετ' ὀλίγον δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον βάρβαροι καὶ τὰ ἄκρα τοῦ κόσμου ἐκπολιτίζονται, λέγει ὅτι ἐν ταῖς μεμακρυσμέναις νήσοις τοῦ Ὠκεανοῦ, ἐν Θούλῃ, σκέπτονται νὰ προσκαλέσωσι ρήτορα.

De conducendo loquitur jam rhetore Thule.

Εἶνε λοιπὸν θαυμαστόν, ὅτι ἡ τέχνη αὕτη ἡ οὕτω ποιοῦσα τοιαύτας κατακτήσεις ὑπὲρ τῆς Ρώμης δὲν φαίνεται εἰς τοὺς Ρωμαίους τόσον κούφη ὡς φαίνεται ἡμῖν; Ἐκεῖνοι κατενόουν ὅτι αὐτῇ ὤφειλον μεγάλην εὐγνωμοσύνην, ἡ δὲ ρωμαϊκὴ ἐνότης ἐθεμελιόυτο ἐπὶ τῶν σχολείων. Λαοὶ διαφέροντες ἀλλήλων κατὰ τὴν καταγωγὴν, τὴν γλῶσσαν, τὰς ἑξεις καὶ τὰ ἥθη, οὐδέποτε θὰ συνεχωνεύοντο καλῶς, εἰ μὴ ἡ παιδείσις

δὲν προσήγγιζε καὶ ἤνωνεν αὐτούς. Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι αὕτῃ ἐπέ-
 τυχε κατὰ τρόπον θαυμαστόν· ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν Καθηγητῶν τῶν
 Βορδιγάλων (Bordeaux), ὡς κατέλιπεν ἡμῖν αὐτὸν ὁ Αὐσώνιος, βλέ-
 πομεν εἰκονιζομένους πρὸς τοῖς ἀρχαίοις Ρωμαίοις, υἱοὺς τῶν Δρυϊδῶν,
 ἱερεῖς τοῦ Βελένου, τοῦ ἀρχαίου τῶν Γαλατῶν Ἀπόλλωνος, καὶ διδά-
 σκοντας ὡς οἱ ἄλλοι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν. Τὰ μὲν ὅπλα
 ἀτελῶς εἶχον ὑποτάξῃ αὐτούς, ἀλλ' ἡ ἐκπαίδευσις τοὺς κατεδάμασεν.
 Οὐδεὶς ἀντέστη εἰς τὸ θέλγητρον τῶν σπουδῶν τούτων, αἵτινες ἦσαν
 νέαι εἰς αὐτούς. Τοῦ λοιποῦ ἐν τοῖς καυστικαῖς πεδίοις τῆς Ἀφρικῆς,
 ἐν Ἰσπανίᾳ, ἐν Γαλατίᾳ, ἐν ταῖς ἡμιαγρίαις χώραις τῆς Δακίας καὶ
 τῆς Πανονίας, ἐπὶ τῶν πάντοτε βρεμουσῶν ἀκτῶν τοῦ Ρήνου καὶ ὑπ'
 αὐτὴν τὴν ὀμίχλην τῆς Βρετανίας, πάντες οἱ λαβόντες παιδευσίν τινα
 ἀναγνωρίζονται ἐκ τῆς κλίσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ὠραίαν γλῶσσαν. Τότε
 εἶνέ τις λόγιος, τότε εἶνε Ρωμαῖος, ὅταν ἐννοῇ καὶ αἰσθάνηται τὰς κομ-
 ψὰς ἐρεῦνας, τὰς λεπτὰς ἐκφράσεις, τὰς εὐφυεῖς εὐστροφίας, τὰς περιο-
 δικὰς φράσεις, αἵτινες πληροῦσι τὰς δημηγορίας τῶν ρητόρων. Ἡ ὕψι-
 ροτάτη ἐπιθυμία νὰκούσωσιν αὐτοὺς αὐξάνεται ἐκ τοῦ μυστικοῦ ἐκείνου
 αἰσθήματος, ὅπερ δεικνύουσι θαυμάζοντες αὐτοὺς ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν
 πεπολιτισμένον κόσμον. «Ἐὰν ἀποβάλωμεν τὴν εὐγλωττίαν, ἔλεγεν ὁ
 Λιβάνιος, τί θὰ διακρίνη ἡμᾶς τῶν βαρβάρων ἐν τῷ μέλλοντι ;»

Οὕτως αἱ ὑπηρεσίαι, ἃς παρέσχεν ἡ ἐκπαίδευσις αὕτῃ εἰς τοὺς Ρω-
 μαίους, ἀπέκρυπτεν ἀπ' αὐτῶν τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Αὕτῃ ὑπῆρξεν αὐ-
 τοῖς τόσον ὠφέλιμος, ὥστε εἰς οὐδενὸς τὸν νοῦν ἐπήρχετο, ὅτι ἡ Ρώμη
 ἐδύνατό ποτε νὰ ὀλιγωρήσῃ αὐτῆς. Ἐκ τούτου δὲ ἐξηγεῖται, διατὶ
 οἱ δυστυχεῖς αὐτοκράτορες, ἔχοντες τόσον σπουδαίας ὑποθέσεις, νὰ
 πολεμῶσι πρὸς τόσους ἐχθρούς, νὰ ἐπαγρυπνῶσι ἐπὶ τόσων ἀντιπάλων,
 ἀσχολοῦνται μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς μετὰ τόσης μερίμνης περὶ
 τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων. Διὰ τί ἐπίσης ὁ Χριστιανισμός,
 εἰς ὃν ἡ τοιαύτη ἐκπαίδευσις ἦτο προδήλως ἐναντία, δὲν ἐπειράθη μετὰ
 τὴν νίκην του νὰ τὴν καταστρέψῃ ἢ νὰ τὴν μεταβάλῃ; Ἴσως θὰ ἐδυ-
 σκολεύετο νὰ ἐπιτύχῃ. Ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία περιπαθῶς μετ' αὐτῆς
 συνεδέετο ὡς τῆς ἐσχάτης ἀμύνης καὶ ἐνόμιζεν ὅτι συνδέεται μετὰ τοῦ
 ἀπειλουμένου πολιτισμοῦ. — Τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ὅτι αὕτῃ ἀπώλετο
 μετὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅτε τὸ κράτος κατεστράφη ὑπὸ τὰς προσβολὰς
 τῶν Γότθων καὶ τῶν Φράγκων.

Ἐν Γυθείῳ.

Κ. Νεστορίδης

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000050530

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ